

T.C.
DICLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUNCELİ BÖLGESİ'NDEKİ URARTU KALINTILARI

İRFAN SEVİM

YRD. DOÇ. DR. GÜROL BARIN

DİYARBAKIR

2007

ÖZET

Neolitik Çağdan günümüze değin kesintisiz ve yoğun bir yerleşime sahne olan Doğu Anadolu Bölgesi ve özelde Yukarı Fırat Havzası, ekonomik zenginliklerinden dolayı, tarihsel süreç içerisinde Önasya devletleri arasında savaşlara sahne olmuş ve sürekli el değıştirmiştir. Bu bölgede cereyan eden savaşların ana nedenleri, sık sık tekrar ettiğimiz gibi bölgenin madeni zenginlikleri ile Anadolu içlerine ulaşan ticaret yollarının buralardan geçmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Urartuların Tunceli bölgesi ve çevresindeki yerleşimleri, bölgeyle ilişkili olmak üzere Harput ve Palu eyalet merkezi olmak üzere Bağın, Mazgirt, Pertek, Kaleköy, Burmageçit, yerleşmelerinde önemli kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır.

Özellikle Orta Fırat Havzasının doğu ucunda yer alan ve Şupa ülkesi olarak adlandırılan Tunceli ili ve yöresinde yapılan araştırmalarda önemli demir ve bakır madeni yatakları bulunduğu anlaşılmıştır.. Maden yatakları bakımından zengin olan bu bölge demir işlemede ustalıklarıyla tanınan Urartu Krallığının hammadde ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir bölge durumundadır. Ayrıca Tunceli bölgesi krallığın kuzey bölgelerine açılan yollar üzerinde yer almasından dolayı Urartular için büyük bir önem teşkil etmiştir.. Nitekim günümüze kadar araştırılmış ve tespit edilmiş kadarıyla Tunceli ve çevresindeki kalıntılarda bu öneme işaret etmektedir.

ABSTRACT

In general from neolithic age until this time, Eastern Anatolia region, particularly upper Euphrates river-basin permanently had been scene of the war and had changed hands because of its economic richness in the between of Near-East Kingdom. Reasons of this war which were realising in that area were that there were some precious mines sources and trade's roads were extending towards the inward Anatolia. Therefore some important evidences had reached to this time in settlement of Harput, Palu, Bağın, Mazgirt, Pertek, İzoli, Kaleköy, Burmagedit, at point where Urartian's were being opened by that to westward.

Especially in the Tunceli region and its around where takes part in middle Euphrates river-basin and is being known as Şupa resources showing as that there were iron and copper mines. This very important region that it has precious mine's sources and compensates raw material needs of Urartian Kingdom which known in blacksmithness as master. Also Tunceli region takes part on the roads where spreading toward North-side of Urartian Kingdom therefore this area has great importance for Urartian. However archaeological remains which were found and resourced in Tunceli river-basin until this time point out to this importance.

ÖNSÖZ

Yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar ışığında Urartu uygarlığının Tunceli ve çevresindeki kalıntıları adı altında tezimizin konusunu oluşturan bu çalışma, sayın hocalarımız Yrd.Doç.Dr. Gürol Barın ile ayrıca değerli hocam Prof. Dr. Vecihi Özkaya'nın da bu konunun çalışılmasını onaylaması ile uzun bir süre devam eden, yoğun bir kütüphane çalışmasının ardından tamamlanmıştır.

Ders dönemi ve sonrasında, tez konusu seçiminde yardım ve desteklerini esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Gürol Barın tezin hazırlanması süresince konu ile ilgili olarak fikir alışverişinde bulunduğum ve de değerli yorumları ile aydınlandığım Prof. Dr. Vecihi Özkaya'ya teşekkür ediyorum.

Ayrıca tez çalışmam boyunca sürekli desteğini aldığım ve tez çevirilerimde yardımlarını esirgemeyen Adelaide Üniversitesi Öğretim Üyesi Hasan Genç'e, tezin yazımında ve düzenlenmesinde zaman ayıran Esra Uygur'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Eylül 2007

İstanbul

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
a. BÖLGENİN COĞRAFYASI VE SINIRLARI.....	2
b. JEOPOLİTİK KONUM.....	3
I. BÖLÜM	
1. URARTU ARAŞTIRMALARININ TARİHÇESİ	7
2. URARTU UYGARLIĞININ TARİHÇESİ	14
a. BEYLİKLER DÖNEMİ.....	14
b. KRALLIK DÖNEMİ.....	18
II. BÖLÜM	
1. URARTU YAZITLARINDA TUNCELİ (ŞUPA) VE ÇEVRESİ	23
a. MENUA (M.Ö. 810–786).....	24
b. I. ARGİŞTİ (M.Ö. 786–764).....	26
c. II. SARDURİ (M.Ö. 764–735).....	26
d. II. RUSA (M.Ö. 685–645).....	27
2. URARTU YAZILI KAYNAKLARININ YORUMU	29
3. URARTU YAZITLARINDA GEÇEN YER ADLARI	37
4. BÖLGEDEKİ URARTU KALINTILARI	39
a. EYALET MERKEZLERİ.....	39
i. Palu	40
ii. Harput	40
b. KALELER.....	41
i. Tanrıvermiş	41
ii. Eski Pertek	41
iii. Bağın	42
iv. Mazgirt-Kaleköy	42
v. Mazgirt	42
vi. Burmageçit	43
vii. Deliktaş	43

viii. Til-Kale	44
c. SINIR KARAKOLLARI.....	44
i. Kaleköy	44
d. KAYA MEZARLARI.....	45
i. Palu	47
ii. Mazgirt/Kaleköy	48
iii. Bağın	50
iv. Mazgirt	51
SONUÇ	52
BİBLOGRAFY	54
HARİTA VE RESİM İNDEKSİ	62
HARİTALAR	62
RESİMLER	62

KISALTMALAR

ADÇ: Anadolu Demir Çağları

AMI: Archaeologischer Mitteilungen Aus Iran, Berlin

AnAr: Anadolu Araştırmaları, Ankara

ARAB: D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babilonya, I: Historical Records of Assyria from the Earliest, Times to Sargon; II: Historical Records of Assyria from Sargon to the end, Chicago, 1926–1927 (Aynı Basım: New York, 1968).

ARI: A.K. Grayson, Assyrian Royal Inscriptions, I; From the Beginning to Ashur-res-ha-ishi I; II: From Tiglath-Pileser I to Ashur-nasir-apli II, Wiesbaden, 1972–1976

AS: Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, London

AST: Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara

Belleten: Türk Tarih Kurumu Belleteni, Ankara

CAH: Cambridge Ancient History

CIch: C.F. Lehmann-Haupt, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, Berlin, I: 1928, II: 1935

HChI: F.W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften (AfO, Beiheft 8), I, II, Graz, 1955–1957: Neudruck der Ausgabe, Osnabrück, 1967

IM: İstanbuler Mitteilungen

JAOS: Journal of the American Oriental Society (New Heaven)

KST: Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara

Lev: Levha

Waterman 1930: Leroy Waterman, Royal Correspondence of the Assyrian Empire I-IV, Ann Arbor, 1930–1936

TEBE: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü

TTK: Türk Tarih Kurumu, Ankara

Sevin 1979: Veli Sevin, Urartu Krallığı'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü –yayınlanmamış- Doçentlik Tezi, İstanbul, 1979

Tarhan 1978: M. Taner Tarhan, M.Ö. XIII. yüzyılda Uruadri ve Nairi Konfederasyonları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü –yayınlanmamış- Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978

UKN: G.A. Melikişvili, Urartskii Klinoobraznye Nadipisi, Moskova, 1960

WVDOG: Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (Leipzig)

1.GİRİŞ

Eski Anadolu ve Önasya Dünyasının siyasi ve kültür tarihinin çok önemli bir ayağını oluşturan Urartular hakkındaki ilk bilgilerimiz, M.Ö. XIII. yy'ın başlarına kadar çıkar. M.Ö. IX. yy'dan itibaren Yakınoğu tarihinde önemli bir rol üstlenecek olan Urartu krallığı, M.Ö. XIII. yy'ın ilk çeyreğinden M.Ö. VI. yy'ın başlarına kadar tarih sahnesinde görülmüşlerdir. Yayılım alanları Doğu Anadolu bölgesinde merkez Van Gölü ve çevresi olmak üzere sınırları kuzeyde Karasu havzasından Transkafkasya'ya, güneybatıda Malatya bölgesinden, doğuda Urmiye Gölüne değin uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır.

Urartu tarihi siyasi bakımdan "Konfederasyonlar Dönemi" (M.Ö. XIII. yüzyılın ilk çeyreği ve M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı) ve "Krallık Devri" (M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısı ve M.Ö. VI. yüzyılın başları) olmak üzere iki ana devreye ayrılmaktadır.

I. Ana devre ile ilgili bilgi veren Konfederasyonların kendi öz yazılı kaynakları şu ana kadar mevcut değildir. Bu dönem hakkındaki tüm bilgiler çağdaş Asur yazılı kaynaklarından edinilmektedir. Bu kaynaklar doğal kaya yüzeyi, taş heykeller, taht kaideleri, duvar, döşeme ve eşik taşları, taş ve kil tabletler ve pişmiş toprak konik çiviler üzerinde yer alan Asur krallarının tarihi yazıt ve annallerinden oluşmaktadır.

II. Ana devrede Urartu krallığının gerçek kurucusu olarak kabul edilen I. Sarduri ile birlikte Asur ve Urartu yazılı kaynakları arasında kısmen bir konkordans başlar. Bu devrede Asur krallarının tarihi yazıt ve annallerinin yanı sıra kralî mektuplarda ve fal metinlerinde Urartu hakkında bilgi verilmektedir.

İçerik olarak Asur krallarının I. ana devrede "Ur(u)atri ve Nairi Konfederasyonları" , II. Ana devrede "Urartu Krallığı"nın yayılım alanı ve komşu bölgelerine yaptıkları askeri seferleri kapsayan bu kaynaklar Urartu'nun sosyal ve kültürel yapısından çok Urartu siyasi tarihinin gelişimi, bölgenin tarihi coğrafyası, topoğrafik yapısı, bölgeye açılan yollar ve bölgenin doğal kaynaklarına ışık tutmaktadırlar.

Tezimizin hazırlanabilmesinde danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Gürol Barın'ın değerli öneri ve yönlendirmeleri ilk basamağı oluşturmaktadır. Ayrıca hocamın bana son derece özgür bir çalışma ortamı sağlaması vesilesiyle bu çalışma ağırlıklı olarak İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Tunceli ilinin günümüzdeki güvenlik sorunları bölgede yüzey araştırması dahil arazi çalışmalarına müsaade etmemesinden dolayı, çalışmamız bir kütüphane çalışmasıdır. Urartu Krallığı'nın Tunceli bölgesindeki kalıntılarını değişik kaynaklardan derlemek suretiyle oluşturduğumuz tezimizin, daha sonra bu konuyla ilgili olarak yapılacak olan çalışmalara bir ön çalışma olarak rehberlik etmesini umarız. Bu dönem boyunca başta Alman Arkeoloji Enstitüsü olmak üzere İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi kaynak ihtiyaçlarının sağlanabilmesinde başvuru alanları oluşturur.

Bu çalışmamızın temel amacı; Urartu Krallığının kuzeybatıya açılımı kapsamında bölgede bıraktığı kültürel kalıntılarının tespiti ve yorumu yapılarak ağırlıklı olarak eyalet merkezi konumundaki (Alzi) Elazığ'a bağlı Tunceli (Şupa) bölgesinin Urartu Krallığı için önemine ve konumuna değinilecektir. Çünkü bir süre sonra bu bölge gerek hammadde bakımından var olan zenginliği ve gerekse krallığın kuzeybatıya açılan çıkış noktası üzerinde yer alması itibariyle önemli bir konum teşkil etmektedir.

a. BÖLGENİN COĞRAFYASI VE SINIRLARI

Yükselti bakımından Anadolu'nun önemli bir bölümünü teşkil eden Doğu Anadolu Bölgesinin sınırları, kuzeyde Kuzey Anadolu Dağlarının kuzeye, güneyde Toros dağlarının güneye bakan yüksek eteklerinden geçer. Doğu Anadolu'yu kendisinden daha alçak ve daha düşük olan Orta Anadolu'dan ayıran sınır, Kızılırmak ve Fırat nehirlerinin (kabaca) su bölümü çizgisini takip eder. Bölgenin önemli akarsuları, ülkemiz dışındaki deniz ve göllere kavuşur.¹

Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi olarak değişik karakterlere sahip alt bölümlere ayrılmaktadır. Bölgenin genel coğrafi özellikleri, yükselti, yer şekilleri, sert iklim yapısı aynı karakteri taşısa da kendi içinde coğrafi anlamda çeşitli alt bölgeler oluşmuştur. Yukarı

¹ İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 1997, 297 v.d.

Fırat (Keban-Karakaya) Bölümü, Erzurum-Kars Bölümü, Yukarı Murat Havzası (Bingöl-Muş-ağrı) ve Van Gölü Havzası Doğu Anadolu Bölgesinin ana bölümlerini oluştururlar.

Murat nehrinin kuzeyinde, batıdan ve kuzeyden Fırat nehriyle kuşatılan geniş Tunceli bölgesi, Elazığ ve Malatya ile beraber Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat (Keban-Karakaya) bölümünde yer alır. Tunceli ili kuzeyde Erzincan, güneyde Elazığ, doğuda Bingöl ve batıda Malatya illeriyle çevrilidir. Ayrıca ilin güney kısmında Keban baraj gölü yer almaktadır. Urartu kalıntılarının yoğun olarak bulunduğu Mazgirt ilçesi, ilin güney doğusunda, Elazığ ve Bingöl sınırında, Pertek ilçesi ise ilin güneyinde, Keban baraj gölü kıyısında yer alır.

Munzur sıra dağları ve Karaoğlan dağları bölgenin önemli dağlarını oluştururlar. Elazığ ilini güneyden bir sur gibi çevreleyerek doğuya doğru uzanırlar.² Tunceli ili Yukarı Fırat bölümünün en dağlık kesimini oluşturmaktadır. Dağlar burada yer yer 3000 metreyi geçmektedir. Munzur sıradağları ve üzerinde yer alan Bağırpaşa ve Mercan sıradağları Tunceli il sınırları içerisinde olup akarsularla adeta yarılmış bir durum gösterir.³

İlin bu engebeli ve yer yer 3000 metreye kadar ulaşan yükseltine rağmen, güneyde yer alan Mazgirt ve Pertek ilçeleri, diğer ilçelere oranla daha alçak yükseltiye ve de verimli ovalara sahiptirler. Yükseltilerinin az olması ve komşu illere sınır olmalarından dolayı, diğer bölgelere oranla nüfus yoğunluğu daha fazladır.

b. JEOPOLİTİK KONUM

Bir ülkenin dünya üzerindeki yeri, arazisinin fiziki özellikleri, büyüklüğü ve biçimi, iklimi, denizlere uzaklığı ve yakınlığı, önemli su yollarına sahip olması, ülkenin siyasi politikasını belirleyen unsurlardır. Jeopolitik, güç ve amaç ilişkisini fiziki ve siyasi coğrafyayı esas alarak incelemektedir. Sosyopolitik yapılanmanın kurallarını da daha çok toplulukların yaşadıkları bölgenin jeopolitik özellikleri belirlemektedir.

² Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara, 1987, 126 v.d.

³ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, 112

Topoğrafya, hava şartları ve coğrafi konum, ekonomik-ticari ilişkilerin yanı sıra jeopolitikle de ilişkilidir. Nehirlerin azlığı ya da çokluğu ve yollar da bu durum için başlıca belirleyiciler arasında yer alır. Bunlardan coğrafi konum jeopolitikte önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin, Anadolu başlıca tarihi doğal yolların kesiştiği bir coğrafya da yer almasından dolayı Eskiçağ'dan günümüze kadar önemli bir geçiş noktası ve yerleşme yeri vazifesi görmüştür.

Engelibeli ve yüksek bir arazi yapısına sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi, bu karakterini bünyesinde barındırdığı kültürlerle ve toplumlara yansıtmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu ve yaklaşık 2200 m. yüksekliğindeki yaylalar bugün olduğu gibi geçmişte de göçebelere ve hayvancılığa çok uygun alanlar olmuşlardır.⁴

M.Ö. II. Bin yılın son çeyreği ve daha yoğun olarak M.Ö. I. Bin yılın başlarından itibaren teknolojik gelişimle paralel olarak, demir madeninin kullanımının arttığı görülür. Bu durum, Anadolu'nun ekonomik yapısının yönlenmesine paralel olarak, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu ekonomik yönlenmesinin de en önemli kaynaklarından olmuştur.⁵ Ayrıca buradaki maden yatakları Asur Devleti'nin dikkatinden kaçmamıştır.

Bu durum, teknik gelişmeler ve bunun sonucunda insanların coğrafyaya yön verebilmelerinin önemini gösterir. Bir toplum, ihtiyaçları ve gücü nispetince yaşadığı coğrafyaya yön verebilir. Bunu, azami derecede sağlayan toplumlar egemen toplumlardır. Nitekim Urartu egemenliğine kadar Doğu Anadolu Bölgesi'nde hayvan besiciliği ekonomik yaşantıda ön plandaydı. Ancak, Urartu döneminde sulama tesislerinin kurulması ve yoğun madencilik faaliyetleri ekonomik yapı unsurlarını değiştirmiştir.⁶

Urartu krallığı'nın ulaştığı bu üstün seviye, madencilikte gösterdikleri ilerleme ile doğrudan ilgilidir. Urartular Doğu Anadolu Bölgesi'nde zengin olarak bulunan gümüş, kurşun, bakır ve demiri işlemişlerdir. Özellikle demiri işleyerek yaptıkları balyoz, kaldıraç

⁴ Jak Yakar, *Ethno Archaeology of Anatolia, Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*, Jerusalem, 2000, 411 vd.

⁵ Özdemir Koçak-Hamdi Şahin, "Eskiçağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Yeri", *AnAr XVI*, 2002, 354

⁶ Oktay Belli, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000, 371 vd.

ve murç gibi çalışma aletleri sayesinde, baraj, gölet ve sulama sistemlerinin duvarlarında kullanılan taşları çıkarıp işlemişlerdir. İnşa edilen bu sulama sistemleriyle, bölgedeki tarım alanları verimli hale getirilerek, hayvan besiciliğine dayanan ekonomi yanında tarım ekonomisi de çok önemli bir ivme kazanmıştır.⁷ Bunun yanı sıra, Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert iklim koşullarına ve engebeli coğrafi yapısına uyum sağlayarak 250 yıl boyunca başarılı bir şekilde egemenliğini sürdürmesinde, yaptırmış olduğu yolların çok büyük bir etkisi olmuştur.⁸ Bütün bunlar, bölgenin jeopolitik öneminin artmasında önemli rol oynamıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin olumsuz hava koşulları bölgedeki yaşam düzeyini önemli ölçüde etkilemiştir. Mimari yapı malzemelerinden, insanların giyim kuşamlarına kadar birçok alan iklimsel özellikler ile şekillenmiştir. Uzun süren kış ayları, tarımsal etkinlikleri büyük oranda etkilemiş ve hayvan besiciliğini ön plana çıkarmıştır. İklimsel koşullar aynı zamanda yarı göçebe bir yaşam tarzını da oluşturmuştur. Yaz aylarında hayvanları otlatmak için yüksek yaylalara çıkan topluluklar kış aylarında olasılıkla daha alçak alanlardaki basit konutlarına iniyorlardı.

Özellikle Erken Demir Çağı'nda, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ova yerleşmelerinin azlığı ve hayvancılık faaliyetlerinin daha yoğun olması, tarımsal üretimin çok fazla olmadığı sonucunu doğurmaktadır.⁹ Urartu Devleti muhtemelen hayvan yetiştiriciliği için büyük öneme sahip yüksek yaylalardaki otlakların ve bu otlaklarda yaşayan göçebe toplulukların varlıklarını sürdürmelerine izin vermiş, diğer yandan ova düzeyinde büyük yerleşme alanları kurarak buralarda yaşamayı teşvik etmiştir.

Yerleşme yerlerinin seçimi ile ilgili olarak Urartu kalelerini örnek olarak verebiliriz. Bu tür yerlerin stratejik açıdan önemli noktalarda olması ve dış tehditlere karşı korunabilecek özelliklere sahip olması gerekmektedir. Böylece askeri, ekonomik ve siyasal bakımdan mevcut coğrafyanın güvenliği sağlanmış olmaktadır.

⁷ Koçak-Şahin 2002, 351

⁸ Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000b, 409-414

⁹ Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, İstanbul, 2004, 48

Bu duruma iyi bir örnek teşkil eden Urartu kaleleri bir ovayı, ovadan geçen yolları, stratejik kavşak ve kilit noktalarını kontrol altında tutmaktadır. Bu kaleler, genellikle yüksek sıradağların ovaya ya da yaylaya açılan hâkim bir uzantısı üzerinde ve gerilerindeki yüksek engebelere bir boyunla bağlanmış olan tepelerde inşa edilmiştir. Titizlikle seçilen bu noktalar, özellikle savunma stratejisi yönünden önem taşırlar.

M. T. Tarhan, Urartu yerleşmelerinin oluşmasında belirleyici faktörleri şöyle anlatır: *“Merkez bölgede ve eyaletlerde ulaşım, askeri harekât, kademeli savunma ve diğer etkenler yönünden “Doğal Tarihi Ana Yollar” ve yan yolları üzerinde, stratejik noktalarda ve geçitlerde, belirli bir “Şehircilik Planlaması” uygulanarak, temelde askeri, idari, sosyal ve ekonomik amaçlara yönelik yüzlerce kale ve iskân merkezi inşa edilmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi, aynı zamanda bu planlama ile devletin topraklarını bir ağ gibi saran – ayrıca komşu ülkelerle irtibatlarını sağlayan- “Yol Şebekesi” kontrol altına alınmış; böylece, kralın eyalet ve bölgeler üzerindeki yönetim ve denetimi etkinlik, sürat ve işlerlik kazanmıştır”*.¹⁰

Tarihsel olaylar içerisinde jeopolitiğin çok önemli bir yerinin olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü insanların binlerce yıldan bu yana ihtiyaç duydukları unsurlar fazla değişmeden gelmektedir. Ayrıca coğrafi yapı özellikleri, yeraltı ve yerüstü kaynakları da değişmemektedir. Böylece Eskiçağ dünyasında da su kaynakları, verimli nehir vadileri, maden yatakları, tarihi doğal yollar ve korunaklı askeri-stratejik noktalar yerleşim yerlerinin korunmasında, gelişmesinde ve toplumların şekillenmesinde belirleyici unsurlar arasında yer almıştır. Tarihi, bu şekilde jeopolitik unsurları göz önüne alarak incelediğimizde, jeopolitikle ilgili başlıca değerlerin çok az değişmiş olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

¹⁰ M. Taner Tarhan, “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, *Türk Tarih Kongresi*, 9, 1986., 295

I. BÖLÜM

1. URARTU ARAŞTIRMALARININ TARİHÇESİ

Urartular hakkında ilk bilimsel çalışmalar, Fransız-Asya Derneği tarafından 1827 yılında Türkiye'ye gönderilen Friedrich Schulz ile başlamıştır. Schulz, Van Gölü civarında birçok Urartu kalıntısını gezmiş, Van kalesi içindeki mezarları tanımlamış ve hatta bazı yazıtları kopya ederek Paris'e göndermiştir. Schulz'un Hakkâri (Başkale) dağlarında öldürülmesi ile bu çalışmalar yarıda kalmış ve ancak 1828 yılında Paris'e gönderdiği çalışmaları 1840 yılında yayımlanabilmiştir. Schulz'un çalışmaları, 42 adet çivi yazısının kopyası, Van kalesinde kayalar içine oyulmuş kral mezar odalarının ve daha bir sürü kalenin tanımını içermektedir.¹¹

23 Mart 1838'de Suriye sınırına doğru yolculuğa çıkan Helmuth Von Moltke, Keban ve Maden üzerinden bölgeye gelir. Burada (Kömürhan) karşılaştığı İzoli yazıtını, “*üzerinde binlerce küçük çivi işaretleri bulunan bir levha keşfettim*” diye anlatmaktadır. Bu yazıt sonradan Yüzbaşı Von Mühlbach tarafından itina ile kopya edilmiştir.¹²

1874 yılında İngiliz gezgin Henry Fanshawe Tozer, Harput ve Palu kalelerini gördükten sonra, Palu'daki yazıtın Van krallığına ait olabileceğini vurgulamıştır.¹³

Özellikle define avcılarının ve kaçak eserlerin Van bölgesinde yoğunluk kazanması sonucu, bölgedeki arkeolojik çalışmalar için bir uyarı oluşmuştur. 1877 yılında Henry Layard, İstanbul'da satın aldığı ilk Urartu antik eserlerinden sonra asistanı Hormuzd Rassam'ı bu eserlerle ilgili araştırma yapmak üzere Van şehrine göndermiştir.¹⁴

Bölge kültürüne artan ilgi sonucu, 1879–1880 yılları arasında Londra British Museum'un Toprakkale'de ilk kazıyı yaptığını görmekteyiz. Van'ın İngiliz konsolos

¹¹ Boris Borisoviç Piotrovsky, *Urartu*, Geneva, 1969, 14–15

¹² Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, (Çev. H. Örs), İstanbul, 1995, 188

¹³ Henry Fanshawe Tozer, *Türkish Armenia and Eastern Asia Minor*, İstanbul, 1881, 219

¹⁴ Piotrovsky 1969, 18

yardımcısı Captain Clayton kazı başkanıdır ve beraber çalıştıkları Rassam ve Raynolds, Toprakkale'deki tapınaktan elde ettikleri birçok eseri British Museum'a götürerek bir kısmını Asur eserleri arasında seğilemişlerdir. Bu eserler daha sonra Dr. Richard D. Barnet tarafından tekrar incelenecek ve gerçek değerleri ortaya çıkarılacaktır.¹⁵

1882–1883 yıllarında, Joseph Wünsch, Mazgirt-Kaleköy'deki yazıtın II. Rusa'ya ait olduğunu keşfetmiştir.

1893–94 ve 1889–90, yıllarında Mezopotamya, Doğu Anadolu ve Sovyet Ermenistan'ında araştırmalar yapan H.B.F. Lynch, Fırat kavsine girmemekle beraber, Tozer gibi “*kaya odalı ve çivi yazılı*” Palu kalesinden söz etmiştir.

Alman Carl Friedrich Lehmann-Haupt ve Waldetnar Belck tarafından 1898 tarihinde Toprakkale'de başlatılan kazılar Urartu araştırmalarında önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Toprakkale'deki kazılar tapınak ve diğer mimari kalıntılarının yanı sıra çok sayıda küçük eserin bulunmasına da yardımcı olmuştur.¹⁶

1899'da Palu, Mazgirt ve Pertek kalelerini inceleyen araştırmacı, gezisini Harput-İzoli güzergâhını izleyerek Malatya'ya doğru sürdürmüş, Harput'taki kale kalıntılarında ve Bağın'daki Menua yazıtından söz etmiştir.

Aynı tarihlerde en az Lehmann-Haupt kadar yararlı tespitlerde bulunan bir diğer araştırmacı ise Huntington'dur. Genefik kalesinin bilim dünyasına tanıtılması ve Harput'taki Urartu izlerinin resimlerle belgelenmesi bunlar arasında sayılabilir. Ayrıca Murat Nehri boyunca yaptığı gezisinde, Keban'dan güneye doğru inen yolu, pek çok araştırmacının aksine bu defa kelek ile izleyerek yöredeki İlemil, Kaleköy ve İzoli gibi Urartu merkezlerini bir kez daha gözden geçirip, bazı kale ve yazıtların resimlerini çekmesi son derece önemlidir.¹⁷

¹⁵ Piotrovsky 1969, 19

¹⁶ *a.g.e.*, 19

¹⁷ E. Huntington, “Weitere Berichte über Forschungen in Armenian und Commagene”, *Zeitschrift für Ethnologie* 33, 1901, 173

Lehmann-Haupt gibi Toprakkale kazılarında umduğunu bulamayan Belck'in 1900–1901 yıllarında Fırat kavsi içerisinde yaptığı çalışmalar, Palu, İzoli ve Mazgirt gibi bilinen Urartu kaleleri ile sınırlıdır.¹⁸

Bu ilk çalışmaların son derece yüzeysel olmasına karşın, Urartular'ın batıda Fırat'a kadar geldikleri ve güçlü kaleler inşa ettiklerini göstermeleri açısından önemlidirler. Ancak bu tarihlerden sonra yöre, araştırmacıların ilgisinin daha çok Güney Mezopotamya'ya kaymış olması nedeniyle, uzun süre incelemelerden yoksun kalmıştır.

Alman ekibin çalışmalarından sonra 1911–1912 yıllarında I. A. Orbeli, Toprakkale'de araştırmalarda bulunmuş ve bölgenin Rus işgali altına girmesiyle, 1916 yılında Rus Arkeoloji Derneği, Toprakkale'de kazıyı sürdürmek için N. Y. Marr başkanlığında bir ekibi görevlendirmiştir. Nikolaj Y. Marr, özellikle Toprakkale'de araştırmalarını sürdürmüş, buna karşılık Orbeli yönetimindeki kazı heyetinin sistematik çalışmaları sonucunda Van kalesinin kuzeydoğu tarafında bugün “Analı kız” olarak adlandırılan iki kaya içinde üzeri yazıtlı taş stel ele geçirilmiştir. Bu taş stel üzerindeki çivi yazısında Urartu Kralı II. Sarduri dönemindeki olaylardan söz edilmektedir.¹⁹

Rus ekibinin ardından, 22' yıl boyunca Urartu çalışmalarına ara verilmiş ancak 1938 yılında Kirsopp Lake başkanlığında bir Amerikalı bilim heyeti daha önceki araştırmalar sırasında gün ışığına çıkartılmış olan buluntuların tarihlendirilmelerini kontrol etmek amacıyla Van Kalesi ve Toprakkale'de çalışmalara başlamışlardır.²⁰

Urartu ile ilgili araştırmalar, bir başka Urartu yerleşim bölgesi olan Gökçeöl civarında Rus bilim adamları tarafından yürütülmüş ve 1893 yıllarında başlayan araştırmalar, 1939 yılında Erivan yakınında yer alan ve Urartu Arkeolojisi için büyük bir öneme sahip Karmir-Blur'un kazılmaya başlamasını sağlamıştır.²¹

¹⁸ Waldetnar Belck, “Mitteilungen über Armenische Streitfragen”, *ZfE* 33, 1901, 304–312

¹⁹ Piotrovsky 1969, 20

²⁰ R.H. Pfeiffer, “The Excavations of Van in 1939”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 78, 1960, 31–32

²¹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, 3

Özellikle Urartu'nun batı bölgesini kapsayan alanlar, uzun süre araştırmalardan yoksun kalmıştır. 1945 yılında Kökten tarafından, prehistorik merkezleri belirlemek amacıyla Malatya, Elazığ ve Muş illerini kapsayan bir araştırma gezisi düzenlenmiştir.²²

1950 yılında Konstantin Ogenesjan başkanlığında bir ekip, Erivan yakınında Arin-Berd (Erebuni) adını taşıyan bir tepede kazılara başlamışlardır. Bu kazılar sonucunda bir saray ve iki tapınak ile çeşitli depo yapıları ortaya çıkarılmıştır.

1956–1957 yıllarında Charles A. Burney adında genç bir İngiliz arkeolog Van bölgesini bisiklet ile gezerek birçok Urartu kalesinin planını çıkarmış ve bunları yayınlamıştır. Ayrıca Bağın kalesinin de şematik bir planını çizmiştir.²³

Bu yıllarda Boris B. Piotrovsky, Richard D. Barnet ve daha sonraki yıllarda Mirjo Salvini ve Maurits Nanning Loon gibi bilim insanları Urartu Arkeolojisi ve dili konularında çalışmalar yaparak bunları yayınlamışlardır.

1959 yılından itibaren Türk bilim insanları Urartu kalelerinde yoğun bir araştırmaya girmiş ve bu kapsamda Türkiye'de ilk Urartu kazısını Erzincan Altın-tepe'de Tahsin Özgüç yürütmüştür. 1959–1963 yılları arasında Afif Erzen Van kalesi ve Toprakkale kazılarını gerçekleştirmiştir. Daha sonra da uzun yıllar kazısı devam edecek olan Çavuş-tepe'de kazılarda bulunmuştur.

1964 yılında Emin Bilgiç ve Baki Öğün, Adilcevaz yakınlarında Kef Kalesi adını taşıyan tepede kazılarda bulunmuşlardır. Kemal Balkan, Aznavurtepe ve Giriktepe'yi, Charles A. Burney Kayalıdere'yi sistematik olarak kazmışlardır.²⁴

Afif Erzen'in İstanbul Üniversitesine bağlı olarak 1967 yılında Van ilinde kurduğu Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi, Urartu'nun merkezi bölgesinde yapılan çalışmaları hızlandırmıştır.

²² Kılıç Kökten, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları", *Bulleten XI/43*, 1947, 431

²³ Charle. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *AS VII*, 1957, 37–53;

²⁴ Piotrovsky 1969, 37

Ayrıca 1964 yılında Babken Arakeljan ve Arutjun Artasesoviç Martirosjan tarafından Armavir yakınında yer alan Armavir-Blur ve Davida adını taşıyan tepelerde arkeolojik kazılara başlanmıştır. Davida tepesi üzerinde bulunan yerleşme yerinin, Urartu kenti Arğiştihinili (Arğişti'nin kurduğu kent) olduğu saptanmıştır.²⁵

1965 yılında Charles A. Burney ve Seton Lloyd, Muş-Kayalıdere'de bir dönem süren kazılarda bulunmuşlardır.²⁶ Bundan sonra Keban kazılarına kadar devam eden sürede, Hubertus Von Gall, Palu ve Bağın'ı²⁷; Meriggi ise Altınova ve çevresinde yer alan höyükleri incelemişlerdir.²⁸

1968 yılında, Keban Baraj gölü alanında başlatılan kurtarma kazıları ile bölgenin tarihi aydınlanmaya başlamıştır. Özellikle Tepecik, Değirmentepe, Korucutepe ve Norşuntepe'de saptanan Demir Çağı tabakaları bölgenin I. binyıl kültürüne büyük çapta ışık tutmuştur. Ayrıca Korucutepe ve Norşuntepe'de kazılar yapan Maurits van Loon²⁹ ve Harald Hauptmann başkanlığındaki bilim kurulları yöredeki Urartu kalıntıları ve yazıtları ile ilgili yayınlarda bulunmuşlardır. Keban ve Karakaya Baraj gölü altında kalacak olan alanlarda yapılan araştırmalar ile sonraki yıllarda bölgede devam ettirilen çeşitli araştırmalar Urartu Krallığının bu yöredeki pozisyonunu algılamamıza büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır.

Yine bu proje çerçevesinde Kökten'in 1969 yılında başlattığı yüzey taramalarında özellikle Tunceli'nin güneyinde saptadığı höyükler, genellikle Demir Çağı malzemesi vermesi açısından önemlidir.³⁰

²⁵ a.g.e., 23

²⁶ Charles A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AS XVI*, 1966, 55 vdd.

²⁷ Hubertus Von Gall, "Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln", *Archaeologischer Anzeiger*, 1967, 504 vdd.

²⁸ P. Meriggi, "Sesto Vaggio Anadolico", *Oriens Antiquus VII*, 1967, 296 vdd.

²⁹ Maurits van Loon, "Korucutepe Kazısı, 1969", *KP II 1969*, 1971, 45 vdd.; Maurits van Loon, "Korucutepe Near Elazığ", *AS XX*, 1970, 11 vdd.; Maurits van Loon, "The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu", *AS Presented to Hans G.Güterbock on the Occasion of his 65'th Birthday*, 1974, 187 vdd.

³⁰ Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969", *KP 1969 (1971)*, 13 vdd.; Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971", *KP 1971 (1974)*, 1 vdd.; Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1972", *KP 1972 (1976)*, 1 vdd.

Urartu Krallığının yerleşim alanları içinde kalan Kuzeybatı İran topraklarında 1968 yılından başlayarak yoğun araştırmalar yapılmıştır. Özellikle Tahran'da Alman Arkeoloji Enstitüsü Başkanı Dr. Wolfram Kleiss başkanlığındaki araştırma heyeti, Kuzeybatı İran bölgesinde araştırmalarda bulunmuş ve çok sayıda Urartu kalesi, kaya mezarı ve yerleşme merkezinin planları Wolfram Kleiss tarafından yayınlanmıştır. Ayrıca Kleiss başkanlığındaki heyet, Kuzeybatı İran'da önemli bir Urartu yerleşim merkezi olan Bastam'da kazılarda bulunmuşlardır. Burada ele geçen çivi yazılı belgeler, kalenin Urartu kralı II. Rusa tarafından kurulduğunu kanıtlamaktadır.

Bağdat'ta bulunan Alman Arkeoloji Enstitüsü Başkanı Reiner Michael Boehmer tarafından yürütülen çalışmalarda ise, Irak'ın kuzeydoğusunda yer aldığı sanılan Urartuların kutsal Ardini (Asurca-Musaşir) tapınağı ve kentinin yeri araştırılmıştır.³¹

1975 yılında bir Urartu eyalet merkezi görünümünde olan Palu'da Martin F. Charlesworth'un yaptığı çalışma ise bu kalenin az bilinen bir yönüne, anıtsal mezarlarına dikkatleri çekmiştir.³² Daha sonra bu kaya mezarları Sevin tarafından iki grup altında incelenerek tarihlendirilmiştir.³³

Aynı tarihte biten Keban kazılarında sonra, Karakaya baraj gölü altında kalacak sahada başlatılan çalışmalar, Urartu Devleti'nin güneybatı yayılımı konusundaki çalışmalara yeni boyutlar kazandırmıştır. Önce Ümit Serdaroğlu³⁴ ve Mehmet Özdoğan³⁵ su altında kalacak olan sahayı, Keban'dan güneye doğru taramışlar, yaptıkları yüzey araştırmaları sonucu, bölgenin Baskil sınırları içerisinde kalan kesiminde Demir Çağı seramiği veren 14 yerleşim yeri saptamışlardır. Ayrıca varlıkları önceden bilinen Habibuşağı ve Kaleköy gibi iki Urartu merkezinde kısa süreli de olsa kazı çalışmaları yapılmış, İmikuşağı ve Fırat'ın batı kıyısındaki Köşkerbaba ile Değirmentepe'de Demir Çağı katları ortaya çıkarılmıştır.

³¹ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, 144

³² Martin F. Charlesworth, "Three Urartian Tombs at Palu in Turkey", *AMI XIII*, 1980, 91-97

³³ Veli Sevin, "Three Urartian Rock-cut Tombs from Palu", *Tel Aviv 21*, 1994, 58-67

³⁴ Ümit Serdaroğlu, *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975*, Ankara, 1977, 3-16

³⁵ Mehmet Özdoğan, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, İstanbul, 1977, 62 vdd.

Urmiye Gölü güneyinde yürütülen Robert Dyson başkanlığındaki Hasanlu kazıları, Oscar White Muscerella'nın keşfettiği Kalatkar ve Agrap Tepe'de yürütülen kazılar, Urartu için önemli bilgiler sağlamıştır.

Van Gölü çevresindeki Kef Kalesi, Toprakale ve Çavuştepe ile Kuzeybatı İran'daki Bastam gibi kazılara son verilmesi ile Urartu kazı ve araştırmalarında kısa süreli bir duraklama gözlenir. 1984 yılında Taner Tarhan, Veli Sevin, Oktay Belli ve Altan Çilingiroğlu'nun önderliğinde Van projesi oluşturulmuş ve Van Gölü çevresinde bazı yeni kazılar başlatılmış veya eski kazılar yeni bir anlayış ile sürdürülmüştür. Van kalesinde Taner Tarhan ve Veli Sevin tarafından kazılarda bulunulmuştur.

1985 yılında, Urartu Devleti'nin batı bölgesini kapsayan alanlarda, Veli Sevin başkanlığında bir ekip araştırmalara başlamıştır. Bu araştırmada önce kontrol gezileri yapılmış, Karakaya baraj gölü alanı yeniden gözden geçirilmiş ve Maltepe'nin bir sınır karakolu olduğu saptanmıştır. Malatya, Elazığ ve Bingöl illerindeki çalışmaların sonucunda ise Urartu Devletine ait bir yol şebekesi ve bununla ilişkili tesislere ait ilk bulgular bilim dünyasına sunulmuştur³⁶. Daha sonraki yıllarda Urartu ile ilgili araştırmalar çeşitli şekillerde devam etmiştir. Veli Sevin Karagündüz Höyüğü ve mezarlık alanında, Oktay Belli Aşağı ve Yukarı Anzaf kalelerinde, Altan Çilingiroğlu ise Dilkaya ve Ayanis'te kazılarda bulunmuşlardır.

³⁶ Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985", *IV. AST*, Ankara, 1987, 279 vdd; Veli Sevin, "Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986", *V. AST II*, Ankara, 1988, 1 vdd; Veli Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1987", *VI. AST*, Ankara, 1989, 451

2. URARTU UYGARLIĞININ TARİHÇESİ

Urartu tarihi genel hatlarıyla iki ana evreye ayrılmaktadır. Ve bu ayrım her iki ana evrenin siyasi ve kültürel bakımdan, yönetim şekillerinin yapısal karakterlerine göre belirlenmektedir.³⁷

M.Ö. XIII. yüzyılın başları ve M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönem yoğun Asur tehlikesi ve saldırıları karşısında feodal beylikler tarafından oluşturulmuş, Uruadri ve Nairi konfederasyonlarının egemen oldukları dönemdir. Kökenleri M.Ö. III. Binyıl'a dayanan “Kabile ve Feodal Beylik” düzeni süregelmektedir. Ve bu dönem Urartu'nun “Arkaik Çağı”³⁸ olarak tanımlandığı gibi, bazı araştırmacılar tarafından da “Urartu'nun proto tarihi” olarak adlandırılmaktadır.³⁹

M.Ö. IX. yüzyıl ile M.Ö. VI. arasındaki dönem ise, Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasi ve kültür tarihinin literatüründe, Urartu Devleti olarak tanımlanan Krallık devridir.⁴⁰

a. BEYLİKLER DÖNEMİ

Urartu tarihinin siyasi bakımdan beylikler ya da konfederasyonlar dönemi (M.Ö. XIII. yüzyılın başları ve M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı) olarak adlandırılan ilk ana evre ile ilgili bilgi veren konfederasyonların kendi yazılı kaynakları şu ana kadar elimize geçmemiştir. Bu dönem hakkındaki tüm bilgiler çağdaş Asur yazılı kaynaklarından edinilmektedir.

M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren Yakındoğu tarihinde önemli bir rol üstlenecek Urartu Krallığı ile ilgili ilk bilgilerimiz, M.Ö. XIII. yüzyıl başlarına kadar çıkar. Orta Asur

³⁷ Tarhan 1986, 70 vdd.

³⁸ Afif Erzen, *Eastern Anatolia and Urartians*, İstanbul, 1979, 16–22; Tarhan 1986, 285

³⁹ Maurits N. Van Loon, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966, 6;

⁴⁰ Tarhan 1986, 285

Kralları, Urartu'nun bir bölgesi olan ve küçük beylikler tarafından yönetilen Uruadri ve Nairi topraklarına çeşitli seferler düzenlerler.⁴¹

Özellikle, Tur-Abdin'den batıya doğru Habur ile Fırat nehri arasında kalan toprakları kapsayan Mitanni (Hanigalbat) Krallığının çökmesi ve hemen sonrasında Hitit imparatorluğunun yıkılmasıyla daha öncede bahsettiğimiz gibi Anadolu'daki güç dengeleri Asur lehine değişmiştir. Kuzey Suriye'deki Hitit egemenliği sona erince, Doğu Anadolu ile Asur arasındaki bir tampon bölge durumundaki Mitanni Krallığı'nın da ortadan kalkmasıyla Asur Kralları askeri seferlerini bu bölge üzerinde yoğunlaştırmıştır.

M.Ö. 1274–1244 yılları arasında Asur tahtında yer alan I. Salmanasar'ın annelerinde geçen “Uruadri Ülkesi” terimi, Yakındoğu tarihinde Urartu adından ilk söz edilmiştir.⁴²

“Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı, (benden yabancılaştı, düşmanlık yarattı.) ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım...”.⁴³

Salmanasar'ın kullandığı *“benden yabancılaştı, düşmanlık yarattı”* cümleleri, Uruadri ülkesinin Asur kralları tarafından daha öncede bilindiğini ve bu ülkede yaşayan halklar ile bu seferden öncede çeşitli ilişkilerinin olduğunu anımsatır.⁴⁴ Böylece Uruadri ülkesi ile olan ilişkilerin I. Salmanasar'ın babası I. Adad-Nirari dönemine rastladığı söylenebilmektedir. Asur devleti ile Uruadri halkları arasındaki bu erken ilişkilerin, Asur'un Fırat nehrine kadar yaklaştığı bu döneme rastlaması doğaldır. Bu noktadan sonra Asur krallarının karşısına Fırat nehrinin doğusunda, Van Gölü civarında yaşayan halklar çıkacaktır.⁴⁵

⁴¹ M. Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia*, London, 1990, 170–176

⁴² Piotrovsky 1969, 43; Charles A. Burney, *The Peoples Of The Hills*, London, 1971, 127; Gevorg A. Tratsyan, *From Urartu to Armenian*, Neuchatel, 2003, 13

⁴³ ARI, I, no. 527; ARAB, I, no. 114

⁴⁴ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 3–5

⁴⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994, 2–3

Uruadri ülkesi bazı araştırcılar tarafından “KUR-u-r(u)-at-ri” deyiminin etnik yönden bir anlam taşımadığı, Asurlular tarafından dağlık bölge, dağlık ülke anlamında kullanılmış coğrafi bir terim olduğu belirtilir.⁴⁶ Araştırcıların hemen hepsi bu terimin toponomi bakımından Urartu’nun primitif formu olduğu hakkında fikir birliğine varmışlardır.⁴⁷

Uruadri ülkesinin konumu hakkında değişik öneriler vardır. Bu konudaki farklı öneriler Uruadri ülkesini; Zap vadisinde⁴⁸, Van Gölü havzasında ve Van Gölü’nün güneyinde⁴⁹ ve Van Gölü’nün batı ve kuzeybatı yörelerinde göstermiştir.⁵⁰

Uruadri ve Nairi ülkelerinin M.Ö. XIII. ve M.Ö. X. yüzyıl arasındaki konumları, Urartu’nun krallık öncesi döneminin daha iyi anlaşılabilmesi açısından oldukça önemlidir. Ve bu beyliklerin yaşadıkları topraklarla ilgili bilgiler tamamıyla Asur yazılı kaynaklarından elde edilebilmektedir.

Nairi ülkesinin sınırları ise, Van gölü’nün güney ve güneybatısında yer alan Kirhi, Hubuşkia ve Tumme’den kuzeydeki Daieni topraklarına kadar olan alanları kapsamaktaydı.⁵¹

Uruadri ve Nairi adlarının tarih sahnesine çıkışı, Asur imparatorluğunun Yukarı Dicle yöresine egemen olmak için uğraş verdiği bu devire rastlaması önemli bir durum oluşturmaktadır. Hitit imparatorluğunun yıkılışıyla Kuzey Suriye’de Hitit egemenliği sona erdi ve bundan sonra Asur için tek tehlike yeni yeni örgütlenmeye başlayan Uruadri ve Nairi topluluklarıydı. Bölgeye gelen ve göçebelik sürecini tamamlayan ya da tamamlamakta olan bu topluluklar Asur tehlikesinin farkında olmalıydılar.⁵²

Orta Asur krallarının seferlerinin artması ile birlikte, Mitanni İmparatorluğunu kuran halkların çoğunluğunu oluşturan Huriler ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu

⁴⁶ Mirjo Salvini, *Nairi e Ur(u)atri*, Roma, 1967, 26–32, Tarhan 1978, 87 vdd.

⁴⁷ Simo Parpola, *Neo Assyrian Toponyms*, Neukirschen-Vluyn, 1970, 370 vdd.; Tarhan 1982, 76

⁴⁸ Georg A. Melikişvili, *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, 13

⁴⁹ Salvini 1967, 43

⁵⁰ Çilingiroğlu 1994, 5

⁵¹ Çilingiroğlu 1994, 12

Bölgesi'nde birbirinden bağımsız halde yaşayan farklı Erken Demir Çağ beylikleri, Asur İmparatorluğu tarafından gelen baskılara karşı birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Öncelikle siyasi ve ekonomik bakımdan daha güçlü olan, Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatı yörelerinde yaşayan Uruadri ile Van Gölü'nün batı ve güneybatısında yer alan Nairi beylikleri daha küçük olan diğer beylikleri ve toplulukları, çeşitli yöntemler uygulayarak ortak bir düşmana karşı birleştirmişlerdir. Bu bütünleşme girişimi kısa sürede ne derece verimli olduğunu kanıtlamıştır. Bunu Asur krallarının bölgeye düzenlediği askeri seferlerin giderek artmasından anlamaktayız.

Beylikleri oluşturan halkların kimlikleri ve kökenleri ile ilgili olarak da çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan bazıları geçerliliğini yitirmiştir. Ancak hala tartışılmakta olan görüş; Urartu Krallığı'nın, Mitanni Krallığı'nın yıkılışından sonra yöreye göç eden Hurri toplulukları tarafından oluşturulduğudur.⁵³

Hurriler'in Urartularla aynı soydan geldiklerine ait görüşün asıl temelini bu iki toplumun dil ve dinlerindeki ortak noktalar oluşturmaktadır. Hurri ve Urartu dilleri üzerinde yapılan araştırmalar, bu iki dilin akraba olduğunu göstermiştir.⁵⁴

Urartu-Hurri akrabalığı için ileri sürülen ikinci önemli kanıt iki toplumun panteonları arasındaki ortak noktalardır. Her iki panteonda yer alan birçok tanrı ve tanrıçanın aynı kökten geldiği çeşitli yönleriyle açıklık kazanmıştır.⁵⁵

Ancak Urartu Uygarlığının oluşmasında, Hurriler'in dışında birden fazla etnik grup rol oynamış olmalıdır. Bu gruplardan en önemlileri Uruadri ve Nairi beylikleridir. Van Gölü havzasında yaşayan beyliklerin birleşmelerinde, başta demir olmak üzere zengin maden yataklarına yönelen dış güçler önemli bir etken olarak ortaya

⁵² Çilingiroğlu, 1984, 7

⁵³ Albrecht Goetze, *The Hittites and Syria* (1300–1200 B.C.) CAH II, 1959, 258; Van Loon 1966, 9; Salvini 1967, 47; Piotrovsky 1969, 41; Tarhan 1978, 17

⁵⁴ Igor M. Diakonoff, "A Comparative Survey of the Hurrian and Urartian Languages", *XXIV International Congress of Orientalists*, 1957, 7; Warren C. Benedict, "Urartians and Hurrians", *JAOS* 80, 1960, 100 vdd.

⁵⁵ Van Loon 1966, 4; Piotrovsky 1969, 66; Tarhan 1978, 57

çıkmaktadır. Demir Çağ'larının yöreye gelmesiyle başlayan demir işleme sanatı Urartu beyliklerine komşuları arasında bir ayrıcalık kazandırmış olmalıdır.⁵⁶

Tam da bu noktada Asur krallarının bölge üzerine askeri seferlerini yoğunlaştırmalarının asıl nedeni ortaya çıkmaktadır. Bölgede kalıcı ve sürekli bir Asur egemenliğinin sağlanmasından ve hâkimiyet sınırlarını genişletmekten ziyade, bölgenin ekonomik zenginliği olan bakır ve demir madeninden faydalanmak, önemli geçiş ve ticaret yollarını elinde bulundurabilmek ve ayrıca gücünü ve üstünlüğünü pekiştirerek bölge halklarından sürekli olarak çeşitli vergiler alabilmektir.⁵⁷

Asur kralları bölgeye yaptıkları seferlerden söz ederken; bölge halklarından ağır vergi ve haraç aldığını, onların şehirlerini ve yerleşim merkezlerini yakıp yıktıklarını, çeşitli işlerle yükümlü kıldıklarını, büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri, altın, gümüş, bakır, demir, çeşitli madeni eşyalar, kereste, hububat ve şaraptan oluşan çeşitli haraç ve vergiler aldığını belirtirler.

I. Salmanasar'dan sonra tahta çıkan Asur kralları da daha sonra Urartu Krallığı'nın hâkimiyet alanı olacak olan bölgelerde yaşayan Uruatri, Nairi, Hubuşkia gibi konfederasyonlardan ve onların yaşadıkları bölgelere yaptıkları askeri seferlerden yazıtlarında bahsetmektedirler.⁵⁸

Asur yazıtları Doğu Anadolu Bölgesi'nin zengin doğal kaynakları hakkında bilgi verirken, Asur'un bölge üzerinde oluşturmak istediği üstünlüğün amacı konusunda bilgi verir. Güneyden Asur tarafından gelen bu baskı ve yağma seferleri karşısında önce Uruatri ve daha sonra Nairi konfederasyonu oluşturularak Asur'a karşı birleşik bir güç durumu yaratılıp mücadele edilmeye başlanmıştır. Ancak bu dönem ile ilgili kaynaklar sadece Asur yazıtları olduğu için haliyle sadece Asur'un başarıları büyük bir övgüyle anlatılır ve konfederasyonların Asur'a karşı almış oldukları başarılarından söz edilmez.

⁵⁶ Çilingiroğlu 1994, 27

⁵⁷ M. Taner Tarhan, "M.Ö. 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları", İstanbul, 1978, 37

⁵⁸ Salvini 1967, 47; Piotrovsky 1969, 43-44; Burney 1971, 127

Asur kaynakları her ne kadar tek yönlü olarak kendi başarılarından söz etse de, yakıp, yıkıp yok ettiğini dediği insan ve şehirlerin gerçekte hiçte öyle olmadığını ve bölgedeki güçlerin toparlanarak Asur için sürekli bir tehdit oluşturduğunu görmekteyiz. Nairi ve Uruadri ülkelerine yapılan seferlerin artması da bu iki beyliğin Asur için gerçekten tehlikeli olmaya başladığını doğrular. Van Gölü havzasında siyasi ve askeri açıdan örgütlenmiş en büyük birimler olan bu beylikler, Urartu tarihinin krallık öncesi (M.Ö. 1274–858) “Beylikler Dönemi”ni oluştururlar. Asur kralları, bölgeye yaptıkları tüm sefer ve müdahalelere rağmen Yakınoğu’da, Uruadri ve Nairi beyliklerinin temelini attıkları yeni bir krallığın kurulmasına engel olamamışlardır.

b. KRALLIK DÖNEMİ

Nairi ve Uruadri feodal beylikler birliğinden merkezi otoriteye geçiş aşaması belirli bir süreci takip etmektedir. Konfederasyonların kendi aralarında birleşerek Urartu Devleti’ni oluşturmaları, Asur kaynaklarından anlaşılacağı üzere Lapturi/Lutipri (M.Ö. 880–860) zamanında başlamış olup, bir başka kabilenin beyi olan Arame/Aramu (M.Ö. 860–840) döneminde de bu birleşim süreci tamamlanmıştır.⁵⁹

Bu süreçte, feodal beyliklerin kendine özgü, köklü ve geleneksel yönetim düzeninden, birdenbire krallık yönetimine geçilmemiş ve değişim bazı kurumların, hiyerarşinin, bürokrasinin ve krallık otoritesinin sağlanması sonrasında geliştirilmiştir.

M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö. VI. yüzyılın başları arasındaki bu dönem, Eski Anadolu ve Ön Asya’nın siyasi ve kültür tarihinin literatüründe klasik anlamda Urartu Devleti olarak tanımlanan “Krallık Dönemi”dir.⁶⁰

M.Ö. 858 tarihi Van Gölü çevresinde yaşayan dağınık beyliklerin bir liderin yönetimi altına girerek, krallık çatısı altında örgütlenmeye başladığı tarihtir.⁶¹ Urartu Krallığının kendi içinde gelişimini tamamlayarak ortaya çıkmasını Asur kralı III. Salmanasar (M.Ö. 858–824) döneminde ele alınan yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz.

⁵⁹ Tarhan 1980, 69,114

⁶⁰ Tarhan 1986, 285

⁶¹ Çilingiroğlu 1994, 29

Asur kralı III. Salmanasar'a ait olan ve Balavat kapısının birinci bandında yer alan yazıtta ilk kez olarak bir Urartu kralından ve kentinden şöyle söz edilir; “*Urartulu Arame'nin şehri Sugunia'yı ele geçirdim*”.⁶² Asur kralının saltanatının başlarında düzenlediği askeri seferlerin resimlendiği Balavat kapısının bu bölümünde ateşe verilen Sugunia kenti de resmedilmiştir.⁶³

Urartulu Arame de onun krali kenti Sugunia ile ilgili olarak bilgi veren bir başka kaynak ise III. Salmanasar'ın tahtta yer aldığı ilk altı yılı kapsayan ve Kurkh Monoliti olarak adlandırılan yazıtlardır.⁶⁴ Bu yazıtlarda Sugunia'dan krali kent olarak bahsedildiğini görmekteyiz. Sugunia kentinin coğrafi konumu ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Van Gölünün güney ve güneybatısında yer aldığı kabul görmektedir.⁶⁵ Sugunia'dan krali kent olarak söz edilmesi ve gölün güneybatısında yer alması Urartu Krallığının kuruluş yıllarında bu kentin güney eyaletlerinin idari merkezi olabileceğini gösterebilir.⁶⁶

III. Salmanasar'ın tahta geçiş yılı kayıtlarında belirttiği gibi Van Gölünün güney ve güneybatısındaki Hubuşkia ve Nairi ülkelerinin Arame'nin ilk yıllarında hala bağımsız birer beylik olduğunu anlamaktayız. Nairi ülkesi M.Ö. 858 yıllarında Urartulu olmayan kral Kakia tarafından yönetilmektedir ve III. Salmanasar'ın yazıtlarında Hubuşkia kralı olarak yer almaktadır.⁶⁷ Bu tarihten sonra Asur yazılı kaynaklarında Nairi ülkesi kralı olarak gösterilen bir kimsenin olmayışı, Nairi ülkesinin yeni kral Arame'nin idaresinde toplandığını göstermektedir. Asur kralı III. Salmanasar'ın üçüncü saltanat yılında (M.Ö. 856) Urartulu Arame ile birlikte bu krallığın bilinen ilk başkenti olan Arzaşkun adı da karşımıza çıkar.⁶⁸ Krali kentin her zaman başkent olmamasına karşın Arzaşkun kentinin asıl yazılı kaynaklarında sık sık kullanılması ve konumu dikkate alınır M.Ö. 832 yılına kadar Urartu'nun başkenti olduğu benimsenebilir.⁶⁹

⁶² ARAB, I, no. 614

⁶³ Piotrovsky 1967, 12; Piotrovsky 1969, 46; Çilingiroğlu 1994, 29

⁶⁴ ARAB, I, no. 598

⁶⁵ Piotrovsky 1969, 2

⁶⁶ Çilingiroğlu 1994, 30

⁶⁷ ARAB, I, no. 598,628,632

⁶⁸ ARAB, I, no. 605; Sevin 2003, 204

⁶⁹ Çilingiroğlu 1994, 34

III. Salmanasar, Arame'nin krali kentini ve çevresindeki diğer yerleşimleri yakıp yıktıktan sonra savaşçıları kılıçtan geçirip kentleri yağmaladığından bahseder. Urartu toprakları içinde yer alan birçok kenti tahrip eden Asur kralı dönüşte yolu üzerindeki Nairi Denizi'nde silahlarını yıkayarak tanrılarına kurbanlar sunarlar.

Urartu Krallığının bilinen bu ilk başkentinin coğrafi konumu henüz kesinlik kazanmamış olmakla birlikte bu konuda farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden ilki Van Gölünün kuzey ve kuzeybatısında Bulanık civarında yer aldığı doğrultusundadır.⁷⁰ Diğer bir görüş ise, Arzaşkun kentinin Van Gölünün doğu veya kuzeydoğusunda yer alabileceğini belirtir.⁷¹

Asur ordularının erken dönemlerden beri Uruadri ve Nairi ülkeleri üzerine yaptıkları seferlerin güzergâhları dikkate alınrsa, Arzaşkun kentinin Van Gölünün batısında, olasılıkla Bingöl'ün doğusunda bir yerlerde olması önerilebilir. Urartu'nun beylikler dönemindeki ana yerleşim merkezlerinin yayılımına da uygundur.⁷² Urartu Krallığı üzerine yöneltilen Asur seferleri III. Salmanasar'ın saltanatının çeşitli yıllarında devam etmiştir. Kralın on beşinci yıl seferi kayıtlarından anlaşıldığı gibi M.Ö. 844 yılında Urartu tahtında hala Arame bulunmaktadır.

*“...Tunibuni ülkesinin geçitlerine girdim. Urartulu Arame'nin şehirlerini Fırat'ın kaynağına kadar tahrip ettim, yaktım, yıktım...”*⁷³

III. Salmanasar'ın yirmi yedinci yılı (M.Ö. 832) kayıtlarında Urartulu Seduri adının ortaya çıkışı ve Van yöresinde bugünkü halk tarafından “Madırburc” olarak adlandırılan Sardur burcunun üzerindeki yazıt Urartuların sessizliğini bozar. Bir Urartu kralına ait olduğu bilinen ilk yazıt olan Sardurburcu yazıtı Asur dilinde yazılmış olmasına karşın Urartu için yeni bir dönemin başladığının habercisidir.

I. Sarduri (M.Ö. 840–830) devletin başkenti Van Ovası içindeki yalçın kayalığın üzerinde kurulmuş bulunan ve Asurlular'ın Turuşpa dediği Tuşpa'ya taşınmıştır. I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (M.Ö. 830–810), Menua (M.Ö. 810–785/80), I. Arğişti (M.Ö.

⁷⁰ Van Loon 1966, 7; Burney 1971, 130

⁷¹ Piotrovsky 1969, 2

⁷² Çilingiroğlu 1997, 23

⁷³ ARAB, I, no. 661

785/80–760) ve II. Sarduri (M.Ö. 760–730) dönemlerinde Urartu Devleti'nin gücü doruğa ulaşmıştır. Ülkenin en geniş sınırları kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a, kuzeybatıda Erzincan'a, güneydoğuda Urmiye Gölü'nün güney kıyılarına, batıda Fırat ırmağı ve Toros silsilelerine, doğuda da Hazar Denizi yakınlarına kadar uzanıyordu⁷⁴ (Harita 1).

Asur kralı III. Tiglath-pileser (M.Ö. 745–727), 743 tarihinde II. Sarduri'yi, koalisyon ordularıyla birlikte Adıyaman-Gölbâşı yöresinde bozguna uğrattınca Urartu egemenliğine büyük bir darbe vuruldu. II. Sarduri'den sonra tahta çıkan I. Rusa (M.Ö. 730–713) döneminde Urartu güneyden Asur kralı II. Sargon'nun (M.Ö. 721–705), kuzeyden de göçebe Kimmerler'in saldırısına uğradı. Kutsal kent Musaşir'in Asurlular'ın eline geçmesiyle (714) I. Rusa bu felakatlere dayanamayıp yaşamına son verdi.⁷⁵

I. Rusa'yı izleyen kral II. Argiştı (M.Ö. 713-?) ve oğlu II. Rusa (M.Ö. 675'ler) dönemlerinde yeni bir kalkınma hamlesi başlatıldı. Bütün bu gayretlere karşın Urartu Devleti'nin VII. yüzyılın ortalarında başlayan gerilemesi durdurulamadı. II. Rusa'yı III. Sarduri (M.Ö. 640'lar), III. Rusa ve IV. Sarduri gibi güçsüz krallar izledi. Urartu Devleti VII. yüzyılın sonlarına doğru, Asur İmparatorluğu'na son veren olaylarla birlikte tarih sahnesinden çekilmiştir. Her ne kadar Nabopalassar (M.Ö. 625–605) dönemi (609 yılı) Yeni Babil Devleti Belgeleri ile Pers kralı Dareios'un (M.Ö. 521–486) kayıtlarında Uraştı olarak geçmekteyse de bunun yalnızca bir bölgeyi ifade etmek amacıyla coğrafi kavram olarak kullanıldığı açıktır.⁷⁶

⁷⁴ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003b, 204

⁷⁵ a.g.e., 206; Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 109

⁷⁶ Sevin 2003b, 210; Salvini 2006, 129

II. BÖLÜM

1. URARTU YAZITLARINDA TUNCELİ (ŞUPA) VE ÇEVRESİ

Urartu yazıtları ilk kez 1827 yılında genç araştırmacı F. E. Schultz tarafından bulunmuştur. Van'dan Hakkâri'ye doğru yaptığı bir inceleme gezisi sırasında öldürülmüş olan bu bilim adamının çıkarttığı kopyaların daha sonra yayınlandığından bahsetmiştik. Urartu dili ilk kez XIX. yüzyılın sonlarına doğru çözülmüştür. Bu konuda ilk çalışanlar A. D. Mordtmann, A. H. Sayce, H. Hyvernat, M. V. Nikolskii ve J. Sandalgian çeşitli el kitapları hazırlamışlardır. Bununla beraber bu dilin çözülmesinde büyük ilerleme W. Belck ve C. F. Lehmann'ın XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'ya yaptıkları geziler sonucu oluşturdukları yazıt koleksiyonları sayesinde olmuştur.

Lehman Haupt'un 1928 yılında yayınladığı *Corpus Inscriptionum Chaldarium* (CICH) adlı el kitabı uzun bir süre Urartu dilinde yapılan çalışmaların temelini oluşturmuştur. 1920 ve 1930'larda I. I. Meşçaninov, J. Friedric ve G. V. Tseretheli tarafında yapılan çalışmaların yanı sıra, ikinci büyük ilerleme F. W. König'in *Handbuch der Chaldischen Inschriften* (HChI), G. A. Melikişvili'nin *Urartskii Klinoobraznye Nadpisi* (UKN) ve I. M. Diakonoff'un *Urartskiye Pisma i Dokumenti* adlı el kitaplarıyla ortaya çıkmıştır.

Sonrasında yeni yazıtların keşfi ve çözülmesi, Urartu dilinde az da olsa bir gelişme sağlamıştır. Bu çalışmaları yapanlar arasında önde gelenler, I. M. Diakonoff, A. M. Dinçol, M. N. van Loon, Nikolay Harutyunyan, M. Salvini ve M. Tseretheli'dir. Urartu yazıtlarından günümüze kadar ulaşanların sayıca pek fazla olmaması ve bu yazıtlarda anlatılanlarında birbirine benzemesi bu dilin iyi bir şekilde anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında sonra başlayan Urartu belgeleri bölgemizden Menua'nın baba tahtına oturmasından sonra söz etmeye başlarlar.

Urartu krallarının, Asur belgelerinde M.Ö. XIII. yüzyıl ortalarından beri Alzi-Enzi, Şupa, İşuwa olarak gördüğümüz bölgeye ve geç Hitit Krallıkları üzerine yaptıkları seferleri anlatan yazıtları toplam on dört adettir. Asur'dakilerin çeşitliliğine karşılık, yöre ile ilgili bu Urartu belgeleri Bağın'dakinin dışında adeta formüleleştirilerek kayalara oyulmuş zafer yazıtlarıdır.

a. MENUA (M.Ö. 810–786)

Menua'nın tek başına egemen olduğu tarih olarak M.Ö. 810 kabul edilmektedir.⁷⁷ Menua döneminde Urartu Krallığı daha güçlü ve organize olmuş durumdadır. Menua'nın saltanatının erken yıllarında askeri faaliyetlerin yanında bayındırlık faaliyetlerine daha fazla ağırlık verilmesinin başlıca nedeni budur. Menua'nın askeri amaçları, başkent Tuşpa'dan çeşitli yönlere giden yollar üzerinde yaptırdığı kalelerin ve diktirdiği yazıtların dağılımından rahatlıkla anlaşılabilir.⁷⁸

Palu Yazıtı

Murat Suyu (doğu Fırat) nehrinin sağ kıyısındaki Tunceli il sınırındaki Palu ilçe merkezinin 1 km. doğusunda bulunmakta olup, iri bir kayaya kazılmış büyük bir nişin içinde yer almaktadır (Resim: 1).

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Şebeteriani şehrinin ülkesinin yendi, Huzana şehrinin ülkesini yendi. Şupani şehri yendi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Menua İşpuinioğlu sefere çıktı. Şebeteria şehrinin ülkesini yendi. Huzana şehrinin ülkesini yendi. Şupani şehri yendi. Hatti ülkesine dek ulaştı. Tanrı Haldi'ye bu yazıtı diktirdi. Şebeteria şehrinde Tanrı Haldi'ye bir tapınak yaptırdı. Şebeteria şehrinde... Meliteialhe şehrinin kralını haraç ödeme koşulu altında hayatını bağışladı. Tanrı Haldi büyüklüğüyle, Menua İşpuinioğlu, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse her kim bir başkasına bunları

⁷⁷

Veli Sevin, “Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi”, İstanbul 1979, 14,15

yaptırırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş altından yok etsinler...”.⁷⁹

Bağın Yazıtı

Bu yazıt Elazığ-Harput’un Kızılkale’sinden, Palu’nun 29 km. kuzeybatısında Tunceli’nin Mazgirt ilçesinin doğusunda Peri suyun sağ kıyısındaki Bağın (Balın) köyüne götürülmüştür. Parça A, Elazığ Müzesi’nde, parça B ise, Bağın ırmağının ötesinde bulunan Ortaçağ’a ait kalesinin duvarı içinde bulunmaktadır. İki parçalı bazalt stel olarak yer almaktadır.

Ön Yüzü

Parça A

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, egemen olan Tanrı Haldi’ye, Menua İşpuinioğlu bu yazıtı diktirdi. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, Menua İşpuinioğlu, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Menua der ki: Orada, vali olarak Titiani’yi atadım.

Tanrı Haldi’nin kudretiyle, egemen olan Tanrı Haldi’ye, Menua İşpuinioğlu bu yazıtı diktirdi. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle...”

Parça B

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle, egemen olan Tanrı Haldi’ye, Menua İşpuinioğlu bu yazıtı diktirdi”.

Arka Yüzü

Parça A

⁷⁸ Çilingiroğlu 1994, 55

⁷⁹ CICH, no. 31; UKN, no. 39; HCHI, no. 25; Kemalettin Köroğlu- Ali Dinçol, “Palu Yazıtı Üzerine Bir Not”, *AnAr*, XI, 1989, 123–129; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006, 70,71

“Orada, Titia’yı vali olarak atadım.

*Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş altından yok etsinler...”*⁸⁰

b. I. ARGİŞTİ (M.Ö. 786–764)

V. Yıl Horhor Kroniği

Van’ın Surp Sahak Kilisesinde Bulunmuştur (Resim 2).

*“Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Etiuni ülkesini yendi. Qihuni ülkesinin şehrini yendi. Onları Argiştı önüne yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü, Tanrı Haldi’nin silahı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Argiştı Menuaoğlu sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Gölün kıyısında bulunan Qihuni ülkesinin şehrini yendim. Aliştı şehrine kadar ilerledim. Kadın ve erkekleri sürdüm. Tanrı Haldi’nin buyruğuyla Argiştı Menuaoğlu der ki: Biainili ülkesinin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için, Irpuni şehrini yaptırım. Yer kır idi. Ve orada hiçbir şey yapılmamış idi. Orada büyük işler yaptım. Hate ve Şupani ülkelerinden 6(?)600 savaşçı oraya yerleştirdim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Argiştı Menuaoğlu der ki: Egemen olan Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve Biainili ülkesinin bütün tanrılarına, tanrısal büyüklük istediğim için yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Aynı yıl Uburda ülkesine karşı sefere çıktım. Uburdalhi’nin kralı, İşhuburani’dan ülkesini kazandım”*⁸¹

c. II. SARDURİ (M.Ö. 764–735)

⁸⁰ CICH, no. 33; UKN, no. 42; HChI, no. 73; Hans Peter Schaeffer, “Zur Stele Menuas aus Bağın (Balın)”, *IM, XXIII-XXIV*, 1973–1974, 33–37

⁸¹ UKN, II, no. 128; HChI, no. 81,82; CICH, no. 112; Payne 2006, 157,158

İzoli (Habibuşığı) Yazıtı

Fırat ırmağının sol (doğu) kıyısında, Malatya-Elazığ yolunun yakınında ve Kömürhan köyü ile İzoli köyü arasındaki Habibuşığı Urartu kalesinde bulunmaktadır. Şimdi bu yazıt baraj suyu altında kalmıştır. Bu en batıda bildiğimiz Urartu yazıtıdır. Irmağa bakan ve anakayaya kazılmış dikdörtgen bir nişin arka duvarında yer almaktadır. Surp Pogos stelinin arka yüzünün kopyasıdır (Resim: 3).

“Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Onun silahları öldürücüdür. Meliteialhe ülkesinin kralını, Şaşu’nun oğlu Hilaruada’yı yendi. Sarduri Argıştioğlu’nun önüne yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü, Tanrı Haldi’nin silahı da güçlüdür. Sarduri Argıştioğlu sefere çıktı. Sarduri der ki: Fırat pürüzsüzdü, durgundu. Oradan karşıya geçen hiçbir kral yoktu. Egemen olan Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve Biainili ülkesinin bütün tanrılarına, tanrısal büyüklük istediğim için yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler. Bana yol gösterdiler. Tumeişki şehrinin önünde savaşçılarımın arasında karşıya geçtim. Aynı gün ülkeye karşı sefere çıktım. Qalani ülkesinin ilini güneyinden geçtim. Melitea şehrinin kuzeyindeki dağlık bölge olan Karnişî’ye kadar ilerledim. Zapşa şehrinin ötesindeki Muşani’ye kadar ilerledim. Bir gün içinde on dört kale ve seksen şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim. Şehirleri yaktım. Elli savaş arabasına el koydum. Savaştan geri döndüm. Sasini şehrini kuşattım. Tahkimatlı krali Hilaruada şehrini güç kullanarak yendim. Sığır, erkek ve kadınları oradan sürerek çıkardım. Sarduri der ki: Yola koyuldum. Melitea şehri alınsın diye buyurdum. Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı, ayaklarına sarıldı. Merhamet ettim. Oradan altın ve gümüş götürdüm. Biainili ülkesine yağma malı olarak bir sürü sığır götürdüm. Haraç ödemesi koşulu altında hayatını bağışladım. Dokuz kale oradan kazanıp kendi ülkeme ekledim. Hazani, Gaurahi, Tumişki, Asini, Maninu, Aruşi, Qulbitarrini, Taşe, Querayitaşe ve Melviani şehirlerini ülkeme ekledim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Sarduri Argıştioğlu, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Sarduri der ki: Her ki bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp “Gel tahrip et!” derse,

*Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş altından yok etsinler.*⁸²

d. II. RUSA (M.Ö. 685–645)

Mazgirt-Kaleköy Yazıtı

Bu yazıt, Van Gölünün batısında, Fırat nehrinin yakınında bulunan Tunceli ili, Mazgirt ilçesi, Kaleköy yakınındaki kaledeki bir kaya oda içinde, girişin sol yanında bulunmaktadır. Ana kaya üzerinde yer almaktadır. Yazıt eksik olduğundan dolayı çevirisi tam yapılamamıştır. Olasılıkla kült yazıtıdır (Resim: 4).

*“Haldi’nin gücü sayesinde Rusa der ki: Arğıştidi ... bütün emir altındakiler, Iriunu insanları ... Lubarhi insanlarına doğru ... toprak olacak ... yılın insanları, güneş tanrısının karşısında ... güç(?) Haldi’ye ... ülkelerde ... Haldi ... sonrada ... o şehirler ... herhangi bir şey...”*⁸³

⁸² M. Kalaç, “Kömürhan Urartu Kitabesi”, *Belleten*, XX, 1956, 349–354
UKN, no. 58; HChI, no. 104; Çilingiroğlu 1984, 104; Payne 2006, 236–239

⁸³ UKN, no. 279; HChI, no. 127

2. URARTU YAZILI KAYNAKLARININ YORUMU

Urartu'nun kuruluş evresi ve sonrası döneme ait Asur ve Urartu yazıtları karşılaştırıldığında, tarafların belgelerinde aynı olaylardan kesinlikle söz etmedikleri görülür. Örneğin III. Salmanasar (M.Ö. 858–824), V. Şamsi-Adad (M.Ö. 824–811) ve III. Adad-Nirari (M.Ö. 811–783) dönemlerinde Asur'un yöre üzerindeki hâkimiyeti ile ilişkili bir Urartu yazıtı yoktur. Aynı şekilde Menua (M.Ö. 810–786), I. Argiştı (M.Ö. 786–764) ve II. Sarduri (M.Ö. 764–735) döneminde yapılan seferleri ve sözünü ettikleri olayları karşılaştırabileceğimiz Asur yazıtları bilinmez. Bu durum III. Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 745–727) yöreyi muhtemelen kendi eyalet sistemine bağladığı dönem içinde geçerlidir. Bundan sonra II. Sargon (M.Ö. 722–705) dönemine ait bir mektubun yetersiz ifadeleri dışında, II. Rusa (M.Ö. 685–645) dönemine kadar yörenin tarihine ışık tutacak ne Asur ne de Urartu yazıtı vardır.

Urartu Krallığının Elazığ ve Fırat kavisi çevresindeki ülkelere ilgi duyması Menua döneminde başlamış ve M.Ö. VIII. yüzyıl başlarında Asur'un içinde bulunduğu zayıf durumdan yararlanılarak, Meliteialhe Krallığı'na kadar yayılan seferlere girişilmiştir. Urartu'nun batı yayılımı olarak adlandırılan bu seferler ile ilgili şu ana kadar elimize ulaşan dört yazıt mevcuttur. Bunlar, Patnos/Aznavurtepe, Van Surp Pogos, Palu ve Bağın yazıtlarıdır. Menua'nın bu bölgedeki siyasi faaliyetlerini anlatan, ayrıca Şupa ve Huzana isimlerinin geçtiği yazıtlar Palu ve Bağın yazıtlarıdır.

Palu yazıtında elde edilen bilgiler ışığında Menua'nın amacının Meliteialhe Krallığını egemenlik altına almak olduğunu görüyoruz. Yazıtta Menua'nın Şebeteria, Huzana ve Şupa kentlerini ele geçirerek Hate ülkesine kadar ilerlediğini ve Hate ülkesindeki Meilteialhe kenti kralını vergi vermek koşuluyla bağışladığı yazılıdır. Şebeteria'nın bugünkü Palu⁸⁴ ya da biraz daha batısı⁸⁵ olduğu genellikle benimsenmiştir. Şupani ülkesinin ise antik çağın Sofene'si ile tanımlanabileceği

⁸⁴ M. Diakonoff-S.M. Kashkai, Geographical Names According to the Urartian Texts, Wiesbaden, 1981, 80; Çilingiroğlu 1984, 16

⁸⁵ Sevin 1979, 87

konusunda görüş birliğine varılmıştır⁸⁶. Huzana'nın bugünkü Hozat olduğu benimsenmiştir.⁸⁷

Menua daha ilk seferiyle Meliteialhe Krallığının sınırlarına kadar gelmiş ve yörede bir takım inşa faaliyetlerinde bulunmuştur. Ancak Fırat kavisi içinde ne kadar ilerlediği sorunu, Meliteialhe Krallığının bu dönemdeki konumuna bağlıdır⁸⁸. Nitekim Urartu ve çağdaş Asur kayıtları⁸⁹, Meliteialhe Krallığının sınırlarında krali kentleri koruyan tahkimli şehirlerin varlığından söz etmektedirler. Sözü edilen bu tahkimli kentler, Fırat'ın batısında Değirmentepe'de⁹⁰, doğusunda da İmikuşağı'nda⁹¹ ortaya çıkarılan ve Urartu öncesinden Orta Demir Çağ başlarına kadar devamlılığını koruyan, garnizon niteliğindeki kaleler ile ilişkiye sokulabilir. Ayrıca yazılı belgeler aracılığı ile Menua döneminde yapıldığı söylenen Palu ve Bağın kaleleri Fırat kıyısından uzak, Murat nehrinin kuzeyindeki alanlarda kurulmuşlardır. Palu kalesi, yalnızca Palu-Karakoçan alanını değil, aynı zamanda Murat nehrinin geçildiği noktayı da denetimi altında bulunduran bir konuma sahiptir. Çünkü Murat doğudan batıya doğru sarp bir vadi içinde akarak uzanmakta ve Palu yakınında genişleyip durgulaşarak geçiş için elverişli bir duruma gelmektedir. Nitekim Osmanlılar dönemindeki köprünün Palu'nun hemen yanında olması, Murat'ın Urartu döneminde de buradan geçilmiş olabileceğine bir kanıt olabilir.⁹²

Menua'nın bölgeyle ilgili son yazıtını Bağın yazıtı oluşturmaktadır ve bu yazıtta yöreye atadığı validen bahseder. Ülke toprakları genişledikçe eyaletlere ayrılmıştı ve çoğu kez doğrudan doğruya başkentten atanan valilerce yönetiliyordu. Yazıtta geçen ve vali olarak atandığı belirtilen Titia da M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısında batı sınır bölgelerinde hizmet vermiş, adları bilinen ünlü Urartu valilerinden biridir.⁹³

⁸⁶ a.g.e., 87; Çilingiroğlu 1984, 16

⁸⁷ Diakonoff-Kashkai 1981, 41,42

⁸⁸ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Devleti'nin Güneybatı Yayılımı*, İstanbul 1988, 68

⁸⁹ ARAB, I, no. 580; Kalaç 1956, 349–354

⁹⁰ Ufuk Esin, "Değirmentepe Kazısı, 1979", *II. KST (1981)*, 91; Ufuk Esin, "1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", *III. KST (1981)*, 39; Ufuk Esin, "Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları", *IV. KST (1983)*, 39

⁹¹ Veli Sevin, "İmikuşağı Kazıları, 1982", *V. KST (1984)*, 139; Veli Sevin, "İmikuşağı Kazıları, 1983", *VI. KST (1985)*, 93; Veli Sevin-Kemalettin Köroğlu, "İmikuşağı Kazıları, 1984", *VII. KST (1986)*, 165

⁹² Köroğlu 1988, 70

⁹³ Veli Sevin, "Urartular- Vanlılar", *Toplumsal Tarih*, 113, 2003, 7–11

Menua'nın Meliteialhe Krallığı ve civarındaki ülkeleri egemenlik altına almak isteyişini iki önemli nedeni olmalıdır. Bu nedenlerden birincisi, Meliteialhe ülkesinin Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya ve Urartu ülkesinden Akdeniz'e giden yol üzerinde yer almasıdır. Diğer neden ise söz konusu ülkenin zengin bakır ve demir madenlerine sahip bir bölgede oluşudur.

Menua'nın bu seferlerde izlediği güzergâh Van-Muş Ovası-Bingöl Dağları ve Elazığ hattını izleyen yoldur.⁹⁴ Aynı güzergâh I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1115–1077) zamanından beri Asur orduları tarafından defalarca kullanılmıştır.

Menua saltanatının başlarında Patnos, Bostankaya ve Malazgirt kalelerini inşa ederek bu yolun Muş Ovası'na doğru inen kesimini güvenlik altına almıştır. Menua'ya ait yazıtlar⁹⁵ yolun buradan geçtiğini göstermektedir. Muş Ovası'nın hemen batısından Solhan'dan itibaren ise, kalıntıları günümüze kadar ulaşan konaklama tesisleri ile desteklenmiş bir Urartu yolunun varlığı artık bilinmektedir.⁹⁶ Böylece yol Muş Ovası'ndan sonra, 25–30 km. uzaklıklarla yapılmış, Cankurtarantepe, Zulümtepe, Bingöl, Bahçecik tesisleri aracılığı ile Palu'ya, buradan da Murat'ı geçerek Master Dağı'nın kuzey eteklerinden Norşuntepe'ye ulaşmaktadır.

Menua'nın askeri ve imar faaliyetleriyle dolu saltanatının ve batı sınır bölgesinde yaptığı bu ilk düzenlemelerin ardından oğlu ve halefi I. Arğişti'nin (M.Ö. 786–764) dönemi başlar. Bu dönemde Urartu Krallığı'nın yükselmeye devam ettiğini görmekteyiz. Kuzey ülkelerinin Urartu egemenliğine dahil edilmesi tamamlandıktan ve bu yörelerdeki sorunlar bir süre için çözümlendikten sonra kral gücünü batıya yönlendirmiştir.

I. Arğişti'nin bu bölgedeki eylemlerinden bahseden tek yazıtı “Horhor Yazıtları” denen ve kralın saltanatının 4. yılını (olasılıkla M.Ö. 783–782) kapsayan yıllıdır.

⁹⁴ Harald Hauptmann, Norşuntepe Kazısı, KP, 1969, 233; Oktay Belli, *Urartu Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul 1977, 118; Sevin 1979, 91

⁹⁵ HChI, no. 26–28; UKN, no. 40–41

⁹⁶ Sevin 1987, 283; Sevin 1988, 279; Veli Sevin, “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, *AnAr XI*, 1989b, 47–53

Horhor yazıtlarından da anlaşılacağı üzere Menua döneminde olduğu gibi I. Argiști'nin de Hate (Meliteialhe) ülkesine yöneldiğini görmekteyiz. M.Ö. 783 yıllarında yapılan bu seferle Meliteialhe Krallığı antlaşma yoluyla Urartu'ya bağlanmış ve kral Hilaruada haraç vermek durumunda kalmıştır. Hate ve Şupani (Tunceli) ülkelerinden 29.284 kişinin alınarak bir başka yöreye götürüldüğünü bilmekteyiz. Bu insanlardan 6.600 kadarını olasılıkla M.Ö. 782 yılında inşa edilen Erepani (Erevan) kentine yerleştirmiştir.⁹⁷

Toplu nüfus aktarımları Urartu krallarının Menua döneminden itibaren başvurdukları bir yöntemdir. Urartu Krallığı'nın çeşitli dönemlerinde yapılan başarılı savaşlar sonucunda, ele geçirilen halk toplulukları belli bazı amaçlar için kullanılmış ve bu amaç doğrultusunda ele geçirilen ülkeden bir başka yöreye nakledilmişlerdir. Bu uygulamanın çeşitli nedenleri olarak; hem ayaklanan toplulukları cezalandırmak ve bu halkları sorun yaratamayacak bölgelere nakil etmek hem de askeri güç ve iş gücü olarak kullanmak gösterilebilir. Hate ve Şupani'den alınan insanların Erepani'deki tapınağı ve olasılıkla kenti inşa etmeleri buna örnek olarak gösterilebilir.⁹⁸

Yine I. Argiști'nin 4. saltanat yılında Piteira'dan 8.698 erkek ve 18.047 kadının yanında 2.539 erkek çocuk, saltanatının 5. yılında ise 2.655 erkek ve 8.407 kadının yanında 8.648 erkek çocuk toplayarak Urartu ülkesine götürmüştür. Sözü edilen genç tutsakların Urartu disiplini ve geleneği ile yetiştirilerek Urartu ordusunda kullanıldığı büyük bir olasılıktır.⁹⁹

I. Argiști'den sonra tahta geçen II. Sarduri (M.Ö. 764–735) yazıtlarından da anlaşılacağı üzere doğu ve kuzey ülkelerinin I. Argiști'nin aldığı önlemler sonucunda güvenli oluşu, onu batı ve kuzeybatıya doğru askeri seferler yapmaya yönlendirmiştir.

Anadolu ile Kuzey Suriye arasındaki ticareti sağlayan ve Güneydoğu Anadolu toprakları üzerinden geçen ticaret yollarının ve bu yörelerdeki zengin maden yataklarının

⁹⁷ Burney 1971, 143,144; Çilingiroğlu 1994, 70; Salvini 2006, 70

⁹⁸ Çilingiroğlu, *a.g.m.*, 1983, 314

⁹⁹ *a.g.m.*, 313

denetim altına alınması, Urartu'yu bu bölgeye yönlendiren önemli nedenler arasındadır (Harita 2).

Bu dönemde Urartu yükselişi doruklarını zorlarken, Asur'da III. Salmanasar'ın son yıllarında başlamış olan karışıklık olanca şiddetiyle sürmektedir. Ancak V. Asur-Nirari'nin M.Ö. 746 yılında Kalhu'da çıkan bir isyanda¹⁰⁰ öldürülmesinden sonra, III. Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 745–727) tahta geçmesiyle başlatılan reform hareketi, hem karışıklıkların önlenmesine hem de Urartu ile ilişkilerin bir anda Asur lehine değişmesine neden olmuştur. Dolayısıyla II. Sarduri'nin güneybatıdaki girişimleri ancak III. Tiglat-Pileser'in tahta geçişine kadar olan sürede başarı ile sonuçlandırılmıştır.¹⁰¹

Bu dönem Urartu kayıtları kralın, Van Gölünün batısında yer alan ülkelere karşı yaptığı askeri seferlerle ilgili bilgiler veren Kömürhan ya da İzoli Yazıtı olarak bilinen bir kaya yazıtından ve az da olsa Van'da Surp Pogos Kilisesinde bulunan yazıttan elde edilir. İzoli yazıtının yer aldığı tepede arkeolojik kazılar yapılmasına rağmen¹⁰² Karakaya Barajı'nın suları altında kalmaktan kurtulamamıştır.

İzoli yazıtından anlaşıldığına göre bu seferin en önemli amacı Meliteialhe ülkesinin egemenlik altına alınabilmesidir. Fırat nehrinin ulaştığı en batı noktasına yapılan bu seferin kayıtları, Urartu kralı II. Sarduri'nin Meliteialhe ülkesi kralı Şaşu'nun oğlu Hilaruada'yı yenmesinin belirtilmesi ve Fırat'ın sol kıyısı üzerindeki kalelerin ele geçirilmesiyle başlar. Fırat nehrini Tumeişki (Habibuşağı) adlı yerden askerlerinin arasında, karşıya geçtiğini belirtir. Meliteialhe ülkesinin kuzeyindeki dağlık bölge olan Karniş'iye dek ilerlediğini söyler. Hilaruada'nın krali kenti Şaşı'yi ele geçirdikten sonra, Meliteialhe kentinin alınmasını emreder. Ancak kentin kralı Hilaruada'nın II. Sarduri'nin ayaklarına kapanarak yalvarması sonucunda Urartu kralı, Hilaruada'yı bağışlar. Sarduri daha sonra Tumeişki (Habibuşağı) ve Huzani(Hozat)'nin içinde bulunduğu dokuz kaleyi Meliteialhe'den ayırarak kendi topraklarına katar. Ele geçirilen ülkelerden altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri ganimet olarak alır ve sefer sona erer.

¹⁰⁰ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, 164

¹⁰¹ Köroğlu, 1988, 74

¹⁰² Baki Öğün, "*Habibuşağı Kazısı*", V. *KST*, Ankara, 1984, 237 vdd.

Urartu kralı II. Sarduri'nin Hilaruada'yı bağışlaması Urartu'nun uç bölgelerdeki krallıklara karşı uyguladıkları politika ile ilgili bir durumdur. Menua döneminde de aynı ülkeye seferde bulunmuş ve Meliteialhe bir tür vassallık durumuna sokulmaya çalışılmıştır. Yapılan ikili antlaşmalarla yenilgiye uğratılan krallık ağır vergiye bağlanarak siyasi bağımlılık altına alınmıştır.¹⁰³

II. Sarduri'nin Fırat kavisini boyunca elde ettiği bu başarılar, Urartu'nun Akdeniz'e ve oradan da batı dünyasına açılmasının en önemli adımı olmuştur. Fırat'ın sol kıyısının tümüyle Urartular'ın eline geçişinden sonra, bu yöredeki geçitleri denetim altında bulundurmaya amacıyla, Urartular'ın kendi ülkelerinde olduğu gibi ana kayalar üzerine yeni bir mimari anlayış ile Maltepe, Kaleköy ve Habibuşağı kalelerini kurdukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında artık Fırat kavisine tümüyle Urartu hâkim olmuş ve yöre sınır karakolları ve büyük kaleler ile bir ağ gibi örülmüştür. II. Sarduri'nin bundan sonra sınır ötesinde bir takım eylemlere girişmesi ve daha güneye yönelmesi, yöredeki Urartu üslerinin bu dönemdeki gücünü göstermektedir.

Asur Krallığı'nın zayıfladığı süreçte kuzeydeki Urartu Devleti, Menua (M.Ö.810–785) I. Arğişti (M.Ö. 785–756) ve II. Sarduri (M.Ö. 756–730) önderliğinde hızla genişleyerek bütün Doğu Anadolu'nun egemeni olmuştu. Urartular'ın Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü'nün batı ve güney kıyılarını ele geçirdiği; Anadolu'da ise Fırat'ın batı kıyılarındaki Melid (Malatya) ve Kummuh (Kommagene, Adıyaman) krallıklarını haraca bağladığından söz etmiştik. II. Sarduri döneminde Melid ve Kummuh'un yanı sıra Asur'a vergi vermek istemeyen Geç Hitit krallıklarından Gurgum (Kahramanmaraş) ve Arpad ile de ittifak yapılmıştı. Böylece Asur, doğuda ordusunun at ihtiyacını karşılayan Media; batıda da başta maden ve kereste olmak üzere hammadde elde ettiği Doğu Akdeniz ve Toros bölgesi üzerindeki denetimini Urartu'ya kaptırma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.

¹⁰³ a.g.e., 79

¹⁰⁴ Köroğlu 1988, 75

III. Tiglat-Pileser askeri seferlerini, gerileme dönemi öncesinde III. Salmanasar'ın ulaştığı sınırlara ve ötelere yönelmiştir. Bu dönemde Fırat'ın batısında yalnızca Geç Hitit krallıkları değil, onlarla işbirliği yaparak bölgede nüfuz edinmeye çalışan Urartu da vardır.

Kuzey Suriye'ye doğru ilerleyen Urartu kralı II. Sarduri ve müttefiklerinin oluşturduğu güçlerle III. Tiglat-Pileser'in ordusu arasındaki savaş M.Ö. 743 yılında Adıyaman bölgesindeki Halpa'da (Gölbaşı) gerçekleşti ve Asur ordusu mutlak bir zafer kazandı.¹⁰⁵ Yıllıklara göre 72.690 esir alındı.¹⁰⁶ II. Sarduri'nin çekilmesiyle Asur karşıtı birlik dağılmış Urartu'nun batı bölgesindeki denetimi bir sürelik askıya alınmıştı.

III. Tiglat-Pileser, Urartu'ya karşı ikinci büyük seferini M.Ö. 735 yılında yaptı. Asur ordusu Torosları batıdan aşarak Elazığ üzerinden, Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya (Van) kadar yürüdü ve tüm ülkeyi yağmaladı. Böylece M.Ö. VIII. yüzyılda Fırat kavisinde inşa edilmiş olan Urartu kaleleri, büyük oranda tahrip edilmiş ve yöre bir süre için Asur'un denetimine geçmiştir. Ancak yazılı belgelerin yetersizliği yüzünden Asur egemenliğinin ne kadar sürdüğünü saptamak oldukça zordur.¹⁰⁷

II. Sarduri'den sonra tahta geçen I. Rusa (M.Ö. 735–714) ve II. Arğişti (M.Ö. 714–685) dönemlerinde Urartu kayıtları yöreden söz etmemekle beraber, Asur kralı II. Sargon (M.Ö. 721–705) dönemine ait bir mektupta, Alzi'de Siplia adlı bir Urartu'lu eyalet yöneticisinin varlığından söz edilmesi¹⁰⁸ Asur'un yöredeki egemenliğinin uzun süreli olmadığına ve Urartu'nun çok geçmeden burayı yeniden ele geçirdiğine bir kanıt olarak gösterilebilir.

M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Urartu'nun Alzi'yi yeniden egemenlik altına almış olmasına karşılık, Melid ve Kummuh dâhil hemen bütün Kuzey Suriye'nin denetimi büyük oranda Asur'un eline geçmiş durumdaydı. Ayrıca II. Sargon'un bir yıllığında¹⁰⁹, Muşki ve Urartu sınırları boyunca kaleler yaptığında söz etmektedir. Zira

¹⁰⁵ Sevin 2003, 206; Salvini 2006, 83

¹⁰⁶ ARAB, I, no. 769

¹⁰⁷ Köroğlu 2006, 166

¹⁰⁸ Leroy Waterman, Royal Correspondance Of The Assyrian Empire, Arbor 1930–36, 444

¹⁰⁹ ARAB, II, no. 27

bu dönemde Urartu kralları dikkatlerini batıdan çok, kuzeyden gelmeye başlayan Kimmerler tehlikesine çevirmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca güneyden gelen Asur baskısı ve II. Sargon'un ünlü 8. seferinin Urartu'ya verdiği büyük kayıplar da buna eklenince I. Rusa M.Ö. 714 yılında intihar etmiş¹¹⁰, halefi II. Arğişti de M.Ö. 707 yılında Kimmerler'e yenilmekten kurtulamamıştır.

II. Arğişti'den sonra tahta geçen II. Rusa'nın (M.Ö.685–645) saltanat dönemi Urartu için askeri ve kültürel yönden bir diriliş olarak algılanmaktadır. Urartu'nun M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısındaki bu uyanışı, Asur Krallığı'nın içinde bulunduğu zor günler ve II. Rusa'nın babası II. Arğişti'nin Kimmerler'e karşı uyguladığı savaşçı politikadan vazgeçerek, bu kavimle dostça ilişkilerde bulunmasıyla yakından ilgilidir.¹¹¹

Ancak yazılı belgelerin yetersiz oluşu yüzünden bu dönemde güneybatıdaki siyasi faaliyetlerin ayrıntılarını saptamaya pek olanak yoktur. II. Rusa'nın yöreye yaptığı seferler hakkında bilgiler veren Adilcevaz yazıtında Ziukunu¹¹² bölgesinde (Van Gölü'nün kuzeybatı sahili-bugünkü Adilcevaz) bir kent kurduğu anlatılmakta ve düşman ülkeleri olarak tanımlanan Muşki, Hate ve Halitu ülkelerinden insanların getirilerek bu yöreye yerleştirildiğinden söz edilmektedir.¹¹³

Yazıtta adı geçen ülkelere karşı başarılı seferler yapılmış olmalı ve Muşki ile Halitu ülkelerinin konumları II. Rusa'nın ne kadar batıya ilerlediğinin kanıtıdır. Yazıtın bazı kısımlarını eksik olması nedeniyle anlayamamasına karşın, bu insanların yeni kurulan bu kentlere yerleştirildikleri önerilebilir.¹¹⁴ Olasılıkla kült amaçlı olduğu düşünülen ve çok kötü durumda olduğu için çevirisi tam yapılamayan Tunceli ili, Mazgirt ilçesinde bulunan Kaleköy yazıtında ise konu ile ilgili veriler çok eksiktir.

II. Rusa döneminden sonra Urartu kayıtları Fırat kavisinden söz etmezler. Çok geçmeden başlayan İskit ve Med saldırıları sonucu Urartu Devleti'nin yıkılmasıyla yöredeki egemenliğin sona erdiği anlaşılmaktadır. M.Ö. 612 yılında Medler ve aynı

¹¹⁰ Sevin 2003, 207

¹¹¹ Salvini 2006, 114–118

¹¹² Diakonoff-Kashkai 1981, 105

¹¹³ Salvini 2006, 119

¹¹⁴ Çilingiroğlu 1983, 16

dönemde güneyden ilerleyen Babililer ve kuzeydeki İskitler'in de yardımını alarak Ninive'yi ele geçirip Asur'u tarih sahnesinden sildikten sonra batıya yönelmişler ve M.Ö. 590 yıllarında Kızılırmak'a kadar olan yöreyi ellerine geçirmişlerdir.¹¹⁵

Böylece Fırat kavisinde M.Ö. VIII. yüzyılın erken dönemlerinde başlayan ve M.Ö. 735 yılında kısa bir süre kesintiye uğrayan Urartu egemenliği, yerini M.Ö. VI. yüzyılda önce Med ve daha sonra Pers hâkimiyetine bırakır. Görülen odur ki Urartu Devleti M.Ö. VII. yüzyılın sonlarına doğru, Asur İmparatorluğu'na son veren olaylarla birlikte tarih sahnesinden çekilmiştir.¹¹⁶ Urartu ve Asur'un çökmesinin ardından onların yıkılmasına katkıda bulunan Med'lerin artık Anadolu'nun batısına doğru yayılması için önünde bir engel kalmıyordu. Kyaksares'in Lydia'ya karşı açtığı savaş M.Ö.585 yılında sona erer ve Kızılırmak (Halys) her iki yeni devlet arasında sınır olur. Ancak Urartu devlet yapısının yok oluşu, Urartuların bir etnik öge olarak da kayboldukları anlamına gelmez devletin çökmesinin ardından daha uzun bir süre Urartu halkının varlığını devam ettirdiği kesindir.¹¹⁷

¹¹⁵ Veli Sevin, "Lydiyalılar", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II*, 1982, 252

¹¹⁶ Sevin 2003, 209

¹¹⁷ Salvini 2006, 131

3. URARTU YAZITLARINDA GEÇEN YER ADLARI

Alzi: Hitit yazıtlarında Alşe ya da Alzi, Orta Asur dönemi yazıtlarında Alzi ve Enzata, Yeni Asur yazıtlarında Alzi, Enzi ve Enzite, Urartu yazıtlarında da Alzi¹¹⁸ olarak anılmaktadır. Daha sonra Yunan, Roma ve Ermeni kaynaklarında ise Anzitene, Alznik, Alzn/ Arzn ve Arzanene şeklinde geçen yer adları Alzi'nin bu döneme kadar uzayan değişik formları olarak gösterilmektedir.

Alzi'nin yeri konusundaki görüşlere temel olan kanıtlar, onun İşuwa ve Arzania (Murat) ile olan ilişkisinden güç almaktadır. Kurkh Monoliti'nde geçen, Enzite'den hemen önceki Namdanu adı ve bu adın Asur yazıtlarındaki Amadani, Madani ve dolayısıyla modern Maden ile aynı olabileceği belirtilmektedir.¹¹⁹ Kısaca Alzi ülkesi günümüzdeki Elazığ bölgesine konumlandırılmaktadır.

Şupa: İlk defa M.Ö. 2. binin ilk yarısına ait Kültepe metinlerinde Şupa-na olarak geçen¹²⁰ bu bölge daha sonra Urartu yazıtlarında Şupa-ni¹²¹ ve Asur yazıtlarında da Şuppa olarak görünür. Palu yazıtında Şupa, Menua'nın Fırat kavisine, Meliteialhe Krallığı'na kadar uzayan bir seferin anlatımı içinde¹²², I. Arğişti'nin Horhor kroniğinde Hate ülkesi¹²³, III. Tiglat-Pileser'in yazıtında¹²⁴ ise Alzi ülkesiyle ilişkili olarak kullanılmıştır.

Şupa'nın Fırat'ın sol kıyısına doğru uzayan Hate ve kavis içindeki Alzi ülkeleri ile ilişkili ve Urartular'ın hâkimiyet altına aldıkları bir alanda yer aldığı kabul görmektedir.¹²⁵

¹¹⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, 7

¹¹⁹ H. F. Russel, "Salmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *AS* 34, 1985, 171

¹²⁰ Emin Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler", *Belleten X/39*, 1946, 399

¹²¹ Diakonoff-Kashkai 1981, 77

¹²² Köroğlu-Dinçol 1989, 123–129; CICH, no. 31; UKN, no. 39; HChI, no. 25

¹²³ UKN, II, no. 128; HChI, no. 81,82; CICH, no. 112

¹²⁴ D., J., Wisemann, "A Fragmentary Inscription Of Tiglat-Pleser III from Nimrud", *Iraq XVIII*, 1956, 120

¹²⁵ Hauptmann 1969, 21; Diakonoff-Kashkai 1981, 77; Çilingiroğlu 1984, 16

Bu bilgilerden yola çıkarak Şupa bölgésinin, günümüzde Tunceli ili bölgesine konumlamak olasıdır.

İşuwa: Hitit İmparatorluk dönemi yazıtlarında İşuwa şeklinde geçen yer adının Asur yazıtlarındaki İşua ile aynı olduğu kabul edilmektedir. Hitit metinlerinde yöre Fırat (Puratti) geçildikten sonra girilen ülkedir. Örneğin I. Şuppiluliuma döneminde (M.Ö. 1380–1340) Mitanni prensi Mattiwaza ile yapılan anlaşmadaki “...*Fırat'ı geçtim ve İşuwa'ya girdim...*” ifadesi, İşuwa'nın batıda Fırat ile başladığını açıkça belirtmektedir. I. Şuppiluliuma döneminde, Doğu Anadolu'nun batı kesimindeki Hurri kökenli İşuwa Krallığı ele geçirilmiştir.¹²⁶ Yörenin kuzeydoğu, doğu ve güney sınırı konusunda daha çok Asur yazıtlarından yararlanılabilir. I. Tiglat-Pileser (M.Ö.1115–1077)¹²⁷ ve III. Salmanasar (M.Ö. 858–824)¹²⁸ dönemlerinde adı geçen ülke Alzi-Enzi ile ilişki içindedir.

Özellikle ayrıntılı bir tanımın yapıldığı Kurkh Monoliti'nde İşuwa'dan önce adı geçen Namdanu Dağı'nın modern Maden Dağı ile ilişkisi kabul edildiğinde, ülkenin güney sınırının Dicle'nin kaynakları ve Toroslar tarafından belirlendiği söylenebilir. Yazıtın devamından da açıkça anlaşılacağı üzere kuzeybatı ve batı sınırı Arsania (Murat) tarafından belirlenmektedir. Bu haliyle İşuwa ülkesi kabaca Elazığ bölgesine konumlandırılabilir.

Suhme: İlk defa Hitit ve daha sonra Asur yazıtlarında Suhme, Suhne, Suhni gibi şekillerde görülen adların aynı ülke için kullanıldığı benimsenmektedir.¹²⁹ Daha açık ifadelerin kullanıldığı Asur yazıtlarında, özellikle I. Tiglat-Pileser ve III. Salmanasar dönemlerinde Suhme, Alzi/Enzi ülkesi ve Arsania (Murat) ırmağı geçildikten sonra gidilen ülkedir.

¹²⁶ Sevin 2003, 174
¹²⁷ ARI, II, no. 12; ARAB, I, no. 221
¹²⁸ ARAB, I, no. 604
¹²⁹ Parpola 1970, 315

Huzana: Palu yazıtında aynı adla geçen bu yerleşimin Van Gölünün batısında antik şupa'nın doğusunda yer alan, günümüzde Tunceli ilinin güneyinde, Fırat ırmağı kavisinde yer alan Hozat ilçesi olduğu benimsenmektedir.¹³⁰

¹³⁰ Diakonoff-Kashkai 1981, 41-42

4. BÖLGEDEKİ URARTU KALINTILARI

Urartu ve Asur yazılı belgelerinden anlaşıldığına göre, Urartu Devleti'nin Fırat yöresindeki egemenliği, kısa süreli bir kesinti dışında, en azından 100–125 yıl kadar sürmüş görünmektedir. Nitekim bu yöredeki güçlü Urartu etkisini kanıtlayan pak çok arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır. Başta, birer eyalet merkezi olarak hizmet verdikleri hemen hemen kuşkusuz olan, Palu ve Harput kaleleri olmak üzere, Bağın, Mazgirt, Kaleköy, Perisu Kalesi, Norşuntepe, Baskil/Kaleköy ve bir sınır karakolu olarak nitelenen Maltepe Kalesi, Urartuların bölgeye verdikleri öneme tanıklık etmektedirler.¹³¹

Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu bölgesine hâkim olmak için geliştirdiği sistemin temeli muhtemelen, kalıntıları günümüze kadar ulaşan, bölgenin yapısına uygun anıtsal mimariye dayanmaktadır. Başta kaleler olmak üzere bu kalıntılar bölgenin coğrafyası, maden yatakları, ticaret yolları ile ilişkili olarak bütün Urartu ülkesine yayılmış durumdadır. Yüksek yaylalar, dağ sıraları, derin vadiler ve bu vadiler içinde akan nehirlerin temel yapıyı belirlediği bu bölgede, her birim bir kale ve ya garnizon ile kontrol altına alınmış durumda idi. Tarım alanlarını oluşturan büyük vadiler ve yollar genellikle birbiri ile ilişkili birden çok kale ile denetlenirdi.¹³²

Yöredeki kalelerin büyük bir bölümü geç dönemlerde de kullanıldığı ve tahrip edildiği için planları elde edilememiştir. Urartu Krallığı döneminde yapılmış olan mimari eserleri; boyutları, plan tipleri ve içinde buldukları coğrafi birimi açısından değerlendirerek; Eyalet Merkezleri, Kaleler, Sınır Karakolları, Kaya Mezarları, olarak sınıflandırılmaktadır.¹³³

a. EYALET MERKEZLERİ

Palu ve Harput kaleleri gerek boyutları gerekse merkezi stratejik konumlarıyla diğer kalelerden farklılık gösteririler. Palu kalesindeki yazıt, başkentteki örnekleri

¹³¹ Sevin 1987, 283

¹³² Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul 1996, 11

¹³³ Köroğlu 1996, 13

andıran üç anıtsal kaya mezarı ve savunma amaçlı bir hendek bu kalenin önemini göstermektedir. Harput ise Elazığ ovasındaki en büyük kale olarak, Alzi ülkesinde önemli bir pozisyona sahip olduğunu belirtmektedir.

i. Palu

Urartu yazıtlarında Şebeteria¹³⁴ olarak geçmektedir. Tunceli ili sınırında, günümüzdeki Palu'nun 1 km doğusunda, doğusu ve güneyi Fırat tarafından sınırlanan, kuzeydoğusu ve kuzeyi oldukça dik bir kalker kayalık üzerinde kurulmuştur. Kalın bir Orta Çağ tabakası ve bu döneme ait surlar tarafından tahrip edilen Urartu dönemi kalıntıları da oldukça zengindir. İki adet sarnıç kayalığın kuzeybatı yüzüne yapılmıştır. Bunlardan biri kayalığın tabana yakın kesiminde yatay bir tünelle girilen, basamaklarla derinleşen basamaklı tünel, diğeri daha yüksekte, yuvarlak ağızlı, dibe doğru genişleyen açık sarnıç tipindedir. Van ve Çavuştepe benzeri büyük merkezlerde olduğu gibi stadel, burun yaparak alçalan kayalıktan batı yüzden açılan bir hendekle ayrılmıştır. Kaledeki biri nişli ve diğeri ikisi dörder odalı toplam üç kaya mezarı, kayalığın çok dik olan kuzeybatı yüzündedir. Bir diğeri anıtsal kalıntı kayalığın aynı yüzündeki 28 satırlık Menua yazıtıdır.

ii. Harput

Urartu Qutume?, klasik Ziata, Ermenice Karpete-Harbert şeklinde çeşitli dönemlerde adlandırılmıştır. Elazığ'ın 5 km. kuzeyinde, Tunceli ili sınırında yer alır(Resim 5,6,7).

300 X 180 m. kadar boyutlarındaki kalede, sur temel yatakları ve kaya işçiliği, Orta Çağ iskânının güney kesiminde belirgindir. Urartu kalelerinde pek çok örneği görülen kaya işaretleri araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmışlardır. Bu kaya işaretleri ile ilgili olarak kült ve tapınım amaçlı dinsel karakterinin yanı sıra atlı araba yapım tekniği ile ilgili olarak kalıp amaçlı kullanıldığı da ileri sürülmektedir¹³⁵.

¹³⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, 80

¹³⁵ Erkan Konyar, "Anıtsal Kaya İşaretleri" Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler, *TEBE Haberler* 23, İstanbul, 2007

Kaya işaretlerinden Harput'ta da bulunmaktadır ve en çok tahrip olan işaretlerin başında gelmektedir. Ayrıca ana kayaya oyulan ve bugün ancak yarısı görülebilen Urartu kurban kanı akıtma kanalı, bu kesimin aynı zamanda önemli bir açık hava kült merkezi olduğunu göstermektedir.¹³⁶ Harput kalesinde Lehmann-Haupt tarafından tipik kaya işlemleri gibi bir Urartu tahkimatına işaret eden bir tünel tespit edilmiştir.¹³⁷

Bölgenin en büyük Urartu kalesi olan Harput'ta yapılan çalışmalarda özellikle kayalığın güney ucundaki kayaya oyulmuş geniş alan üzerinde durularak plana alınmıştır. Günümüze kayaya oyulmuş temel yuvalarından başka hiçbir kalıntının kalmadığı bu kesimin Van/Toprakkale ve Bastam Haldi tapınak alanlarına benzerliği dikkat çekicidir. Kalenin eteklerinde yapılan taramalarda az sayıda olmakla birlikte "Biainili" olarak tanımlanan kırmızı astarlı Urartu seramik parçaları ele geçmiştir.¹³⁸

b. KALELER

Bölgeye dağılmış durumda eyalet merkezlerine göre daha küçük boyutlu garnizon niteliğindeki yapılardır. Bunlar tarım alanlarını, yolları ve eyalet merkezlerini savunan, birbirleriyle ilişkili olarak inşa edilmiş askeri birimlerdir.

i. Tanrıvermiş

Harput'un kuzeyinde Murat ırmağının sol kıyısı üzerinde Elazığ ve Tunceli'nin Pertek ilçesi karayolunun 15. km'sindeki Aydınçık köyünün 500 m. kadar kuzeyinde yer alan Tanrıvermiş mevkiinde, 55 X 25 m. boyutlarında bir Urartu tahkimatının varlığı ortaya konmuştur. Güney yüzü çıkılması olanaksız biçimde sarp olan kayalık üzerinde basamak şeklinde sur-temel yuvaları, kayaya oyulmuş düzgün bir platform ve küp biçimli üç sarnıç görülmektedir.¹³⁹ Bu küçük Urartu karakolunun en ilginç yanı kayalığın tırmanılması olanaksız olan güney yüzüne oyulmuş üç kaya mezarıdır. Ancak

¹³⁶ Oktay Belli, "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri", *AnAr XI*, 1989, 74-76

¹³⁷ Carl Friedrich Lehmann-Haupt, *Armenien Einst und Jetzt I*, Berlin, 1910, 476

¹³⁸ Sevin 1989, 461, res. 42-43

¹³⁹ Sevin 1989, 457, res. 17-21

bu kaya mezarları Urartu mezar mimarisinde fazla tanınmayan fakat bölgemizde örnekleri bulunan türlerdendir¹⁴⁰ (Resim 8,9).

ii. Eski Pertek

Elazığ'ın kuzeyinde Murat nehrinin sağ kıyısında, Tunceli'nin Pertek ilçesinde dört tarafı dik, yüksekçe bir kayalık üzerinde kurulmuştur. 1987 yılında incelenen Eski Pertek, günümüzde Keban Baraj Gölü içinde bir ada olarak kalmıştır. Daha çok Orta Çağ surları ve kalıntılarıyla tanınan 50 X 20 kadar boyutlarındaki kalede zirvede bir açık sarnıç, kaya işçiliği, sur-temel yatakları ve çukurcuklar yer almaktadır. Ancak bu kalıntıların tarihlenmesine yarayacak bir malzeme yoktur.

iii. Bağın

Palu'nun 29 km. kuzeybatısında Tunceli-Mazgirt Perisu kenarında doğusu sarp bir kayalık üzerinde kurulmuştur. 150 X 130 m. boyutlarındaki kalede Orta Çağ kalıntıları dışında, Urartu döneminde işaret eden doğu kesimde iki adet sarnıç, sur-temel yatakları, Perisu'ya kadar inen üç adet merdivenli tünel, ayrıca batı ve kuzey kesimde sur-temel yatakları bulunmaktadır.¹⁴¹

Birbirini tamamlayan iki parça halindeki Bağın yazıtı ise in situ değildir. 1900 yılında Mazgirt-Kaleköy'e giderken Bağın'a uğrayan Huntington'un "bir hazine" olarak tanımladığı ve resmini çektiği yazıtın bir parçası Orta Çağ kale duvarında, diğeri Elazığ Müzesi'ndedir.

iv. Mazgirt-Kaleköy

Bağın'ın 17 km. batısında, Munzur dağlarının güneye inen uzantıları üzerinde kurulmuştur. Kaleköy'de, sur-temel yatakları ve kısmen iyi durumdaki sur kalıntıları, kaya platformu, bir basamaklı tünel, bir kaya mezarı ile II. Rusa yazıtı Urartu dönemine

¹⁴⁰ Köroğlu 1996, 21

¹⁴¹ Köroğlu 1996, 22

ait başlıca kalıntıları oluşturmaktadırlar. Orta Demir Çağı çanak çömleğinin yanında kırmızı perdahlı Biainili türünde parçaların varlığından söz edilir.¹⁴²

v. Mazgirt

Kaleköy'ün 5 km. batısında, Tunceli ilinin modern Mazgirt ilçesi yakınındadır. Yeterinde araştırılmamış olan Mazgirt'te yer alan basamaklı bir tünel ve sur-temel yatakları Urartu kalıntıları olarak yorumlanmaktadır.

vi. Burmageçit

Burmageçit ismi son yıllarda duyulan bir Urartu kalesidir. Tunceli'nin Mazgirt ilçesinin Burmageçit köyünde yer alır. Munzur suyu kıyısında fazla yüksek olmayan Burmageçit kalesi üzerinde 4 tane sarnıç yer almaktadır. Bunlardan birinin kenarına iki küçük kaya çanağı oyulmuştur. Ağız dikdörtgene yakın bir şekil gösteren bu sarnıç küçük kutsal bir alanın önünde yer alır. Kayalarda yer yer sur temellerinin izleri görülmektedir. Burmageçit köylüleri kalede şimdi su altında kalan kaya odalarından da bahsetmektedirler. Kalenin güneyinde ve oldukça yüksekinde yer alan Burmageçit köyünün 1985 yılındaki yol yapımı sırasında ortaya çıkarılan ve içerisinde miğferlerin¹⁴³ de yer aldığı bir grup bronz Urartu eserinin bir kısmı Elazığ Müzesi'nde yer almaktadır.¹⁴⁴

vii. Deliktaş

İlemil köyünün batısında, Murat nehrinin Mazgirt-Perisu ile karıştığı kesimin güneyinde, batısı ve güneyi nehir tarafından sınırlanan küçük bir kayalık yükselti üzerindedir (Resim 10).

¹⁴² Köroğlu 1996, 22

¹⁴³ Recep Yıldırım, "Burmageçit Urartu Miğferleri", *F.Ü. D 2*, 1988, 217-228

¹⁴⁴ Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *TTK*, Ankara 1994, 292

30 X 25 m. boyutlarındaki kayalığın kuzeyinden nehir yatağına kadar uzayan bir basamaklı tünel, batı kesimde de teraslar ve terasları birbirine bağlayan basamaklar kaledeki tek dönem yerleşimin kalıntılarıdır.¹⁴⁵

Buraya Deliktaş denmesinin nedeni, buraya açılan merdivenli bir tüneldir. Kaya duvarında üstteki 2.50 m. yüksekliğinde ve 3.30 m. genişliğindeki ağız kısmı açık bir şekilde görülebilen bu tünelin yaklaşık olarak 8,5 m. uzunluğundaki bir kısmı bugün hala mevcuttur. Tünelin dar açılı keskin bir dönüş yaparak yükseldiği dağ yamacında 11 adet basamak görülebilmektedir. Deliktaş merdivenli tüneli, kaleyi nehir yatağına bağlayan Eğil, Bağın ve Palu anıtsal tesisler grubuna girmektedir.¹⁴⁶ (Resim 11,12,)

viii. Til-Kale

Tunceli'nin güneyinde, Bağın gibi Perisu kenarında kurulmuştur. Kalede Urartulara ait yapı kalıntıları ve teraslar yanında, erken ve geç dönem çanak çömleğinin de bulunduğu kaydedilmektedir. ,

c. SINIR KARAKOLLARI

Kaleköy Urartu Devleti'nin batı sınırını oluşturduğu Asur Krallığı tarafından da kabul edilen Fırat nehri kıyısında yer almaları dolayısıyla sınır karakolu olarak değerlendirilmektedir.¹⁴⁷

İzoli yazıtının ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla bu garnizonlar nehrin batıya geçit verdiği noktaları tutmakta, sınır ötesi harekâtlarda ise birer ön karakol olarak kullanılmakta idiler.

¹⁴⁵ Köroğlu 1996, 23

¹⁴⁶ Harald Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları", KP, 1970, 97, Lev. 80

¹⁴⁷ Sevin 1987, 281,282; Köroğlu 1996, 24

i. Kaleköy

Elazığ'ın 108 km. batısında, Tunceli-Mazgirt ilçesi sınırlarında yine Fırat'ın doğu kıyısında, nehre paralel uzanan bir kayalık üzerinde yer alır. Erken ve geç yerleşimlerinin de bulunduğu kaledeki Urartu dönemi olabilecek kalıntılar, kayalığın dik olan nehir tarafında yer alan basamaklı bir tünelle güney kesimdeki kaya platformundan oluşur. Ayrıca burada yürütülen kazı çalışmalarını sonucu ortaya çıkarılan giriş kapısı da Urartu özellikleri gösterir (Resim 13,14).

Kaleköy kazılarında bulunan iki adet Urartu çanak-çömlek parçasıyla beraber (Resim 15) III evreli bir Orta Demir Çağ ve bundan da erken olarak Erken Demir Çağ yerleşmesinin varlığı anlaşılmıştır. Bu tabakaların tarihlenmelerini saplayan seramikler arasında Urartu seramik parçaları ve çok renkli bantlı bezekli olanlar dikkati çekmektedirler. Ayrıca Erken Demir Çağa tarihlenen tabakada ocak, dibektaş ve çöp çukuru ile iyi korunmuş bir oda tabanı da dikkat çekmiştir.¹⁴⁸

Kaleköy'de yüzey araştırmalarında Erken Demir Çağı türünde yivli çanak çömleğe, kazılarda ise derin bir sondajda tipik Biainili türü parçalara ve Orta Anadolu Demir Çağı türünde boya bezemeli testilere rastlanmıştır.¹⁴⁹

d. KAYA MEZARLARI

Binlerce yıl önce Yakın Doğu'da ölümü önemseyişin kaynağında özellikle kralların öldükten sonra tanrı sınıfında algılanacaklarına, bu dünyadaki ayrıcalıklarının öte dünyada da artarak süreceğini, yoksullarında bu dünyada yaşayamadıklarını öteki dünyada yaşayacaklarına olan inançları yatmaktadır. Soyluların kendileri ve aileleri için güçleri yettiğince görkemli mezarlar yaptırma nedenleri de, belki bu evrende

¹⁴⁸ Tomris Bakır- Altan Çilingiroğlu, "Kaleköy Kazısı 1978-1979", *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 1987, 153-155,161-167; Tomris Bakır- Altan Çilingiroğlu, "Kaleköy Kazısı 1979 Yılı Sonuçları", *KST II*, Ankara 1980, 65-67

¹⁴⁹ Köroğlu 1996, 25

seçilmişliklerinin öte dünyadaki koşut beklentileriyle açıklanabilirken görkemli mezarlar yaşayanlardan yana bir güç ve sahiplenme göstergesi olarak da algılanıyordu.

Anıtsal kaya mezarları da Urartu toplumundaki ölü gömme ve mezar anlayışının, muhtemelen soylular için geliştirilmiş bir grubunu oluşturur. Urartular salt kaya mezarına gömmez ölüsünü bunlar soylulara özgüdür. Halkın mezar türü, taş-sandıktan urneye, kaya yarığından toprak altına değişiktir (Harita 3).

Urartu mezar tipleri, yeraltı oda mezarları -ki bu grup da kendi içinde oyma ve örme olarak ikiye ayrılır – taş-sandık mezarlar, toprak mezarlar, urneler (ölü çömlekleri) ve küp mezarlar olarak sınıflandırılmaktadır.

Oyma mezarların mimari karakterleri en belirgin biçimde girişinden izlenir. Yeraltında olduklarında, üstten inme zorunluluğundan oluştuğu kolayca anlaşılan girişlerin kaya mezarlarını da etkiledikleri, en açık biçimde Atabindi mezarından bilinir. Yeraltı örme mezarları ise yeraltına taşlarla örülerek yapılmış olmalarıyla ayrılan bu tür Urartu toplumunun her sınıfında ve her döneminde varlığı, yönetici soylu mezarları olan Altıntepe, Erivan, Alişar, Tanıktepe ve halkın gömüldüğü Liç örneklerinden bellidir.¹⁵⁰

Yapısal olarak, ilk anda yeraltı oda mezarlarının yalın ve küçük modelleri gibi görünen taş-sandık mezarlar çoğunlukla halka özgüdür ve genellikle tek bir kez kullanılmaya yönelik düzenlenmiştir. Kapısı açılarak tekrar kullanılabilir olmadıkları için oda mezarlarından ayrılırlar. Varlığına Kalecik, Liç, Giyimli ve Dilkaya örnekleriyle tanık olduğumuz bu en yalın ve ekonomik olan toprak mezarların Urartu halkı arasında yaygın olduğu anlaşılmaktadır. İlk örneklerine VII. bin Anadolu'sundan tanık olduğumuz yakarak gömme geleneğinin ve yakma urnelerinin Urartu dönemi boyunca da yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir. Iğdır, Adilceviz, Liç, Kalecik, Altıntepe ve Dedeli'de tanık olunan urne mezarlar, Urartu ülkesinde yakarak gömmenin örneğini oluştururlar. Kars, Erzurum, Elazığ ve Van Müzelerindeki urne koleksiyonlarının zenginliği bu yaygınlığı başka bir boyutta kanıtlamaktadır.

¹⁵⁰ Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000, 8–11

Urne benzeri bir gömü geleneğinin uygulandığı bir diğer grubu ise küp mezarlar oluşturur. Bilinen sayılarıyla en küçük kümeyi oluştururlar. Bugüne dek bir nekropol Harmantepe’de, bir örnek Van kalesi höyük ve Suçatı’nda rastlantı sonucu bu kümeyi urnelerden ayırmak zordur. Ancak farklı olarak daha büyük boyutlu seramikler kullanılmıştır. Ve pithoslara hem yakarak hem de ceset gömme biçiminde gömü uygulanmaktadır.¹⁵¹

Bütün önemli Urartu kalelerinde ve yerleşmelerinde keşfedilen oda mezarları günümüze kadar neredeyse tümüyle soyulmuş durumda ulaştığı için geleneğin ayrıntıları konusundaki bulgular ve yapılan öneriler aynı topluma ilişkin olarak içinde in situ buluntularla saptanan oda mezarlarına dayandırılmaktadır. Bunların en iyi örneğini Altın-tepe mezarları oluşturur. Ayrıca Karagündüz Mezarlığı da bu konuda oldukça yen ve ayrıntılı bilgiler sağlamıştır.

Elazığ ve çevresinde sayısı on kadar kaya mezarı saptanmıştır. Bunlardan eyalet merkezi olarak tanıtılan Palu kalesindeki üç mezar ile girişinde II. Rusa yazıtı bulunan Mazgirt/Kaleköy’deki bir mezarın Urartu Krallığı döneminde yapıldığı genel olarak kabul görmektedir.

i. Palu

Palu mezarları Sevin tarafından iki grup altında toplanmıştır. Ortak bir yolla inilebilen 4 odalı I. ve II. mezarlar bölgeye özgü kemerli girişleri nedeniyle I. grubu oluşturur. II. gruba ise ana odanın yan duvarlarında beş adet niş bulunan III. mezar girmektedir. Bu mezar odasının içindeki nişlere benzer çukurlukların varlığını Altın-tepe, Kayalidere ve I. Arğışti’nin mezar odasından da bilmekteyiz.¹⁵² Sevin mezar duvarlarına niş açma geleneğini Van I. Arğışti mezarındaki örneklerden hareketle tarihleyerek bu mezarları da I. Arğışti (M.Ö. 785/780–756) ve sonrasına yerleştirir.¹⁵³

¹⁵¹ Çevik 2000, 20

¹⁵² Veli Sevin, “Van Kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü-Yakma Geleneği”, *AnAr VIII*, 1980 (1982), 155

¹⁵³ Veli Sevin, “Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar”, *AnAr X*, 1986b, 339

Salvini Horhor kaya odalarının bütün duvarlarında yer alan nişleri olasılıkla mezar sunularının konulduğu yerler olarak tanımlamaktadır¹⁵⁴ (Resim 16,17).

I. Mezar

Kalenin kuzeybatı kaya yüzeyinin en sarp kesimindedir. 2 m. genişlikteki ön alana bu yönde açılan kaya geçidiyle varılır. Zor ulaşılan bu kaya mezarı 4 odalıdır ve Palu'daki diğer 3 kaya mezarından en iyi işçilikli olanıdır (Resim 18,19,20).

Kabuk kayanın oygusuyla oluşturulan ön alanın ardından, düzleştirilmiş kaya yüzeyine açılan 0.90 X 0.84 X 1.98 m. boyutlarındaki mezar girişinin üç kenarı içte ve dışta 0.15–0.20 m'lik silmelerle çerçevesindedir. Kapının yarım yüksekliğinde başlayan yarım çemberle sonlanır. Kapı üstünde, geç dönemde açılmış, dar ve farklı işçilikli kısım, girişi 0.35 m. yükseltir. Buradan duvarları birbirine dik açıyla birleşen oldukça iyi işçilikli ana odaya girilir. Ana oda 4.28 X 4.37 X 2.10 m. ölçülerindedir. 3.76 X 4.80 X 2.31 m'lik arka odaya, ana odanın güney duvarının doğusunda, üç yanı silmeli ve eşikli olduğu anlaşılan 1.90 X 0.82 X 1.80 m. boyutlarındaki bir kapıyla geçilir. Ana odadan farkı, arka duvarında açılan 1.77 X 0.57 X 2.00 m. ölçülerindeki niştir. Yan odaya girişi sol yanı silmeli, 0.70 X 0.97 X 1.47 m'lik bir kapı sağlar. Mezar kapısı I. ve II. nolu arka oda kapılarındaki aşınma karşı, yan oda kapısı fazla yıpranmamış özgün yapısıyla günümüze gelebilmiştir.¹⁵⁵

II. Mezar

I. mezara ulaşan yolun bitimindedir. Giriş önünde, 2.45 X 2.50 X 2.43 m. ölçülerinde yalancı tonozlu bir ön alan oluşturulmuştur. 4 odalı ve nitelikli işçiliğe sahiptir. 0.15 m'lik tek silmeye çevrelenen 0.90 X 1.20 X 1.65 m. boyutlarındaki dış kapı, düzeltilmiş kaya yüzüne açılmıştır. 4.20 X 3.70 X 2.25 m. ölçülerinde oyulan ana oda, güney duvarından iki ve batı duvarından bir odaya geçit verir. Yan odalarda ana

¹⁵⁴ Salvini 2006, 164

¹⁵⁵ Çevik 2000, 118, Lev. 26–27

oda gibi yalındır. Mezar tamamlanmamıştır. Bu yan odaların işçiliklerinden açıkça anlaşılır¹⁵⁶ (Resim 21,22,23).

III. Mezar

Kalenin kayalık yüzünün kuzeybatısında açılmıştır. Menua yazıtının yanından inen aşınmış ayakçaklarla tehlikeli bir yoldan ulaşılır. Yolun bitimindeki düzlük, mezar ile doğu yanında yerleşik 1.10 X 0.28 X 2.00 m. boyutlarında üstü az kavisli niş içindir. Diğer ikisinden ayrı bir konumda, oda sayısı ve düzenlemede farklı bir tasarda yapılan mezar, 2.90 X 2.60 X 2.35 m. boyutlu bir ana oda ve 2.20 x 1.73 X 2.58 m. ölçüsüyle daha küçük bir arka odadan oluşur (Resim 24,25,26).

Üç yandan kabaca bir silmeyle çevrelenmiş 1.10 X 1.40 X 1.20–1.75 m. ölçülerindeki girişle ana odaya geçilir. Odanın yan duvarları düz bitimli ikişer arka duvarı ise üçgen bitimli tek takalıdır. Arka duvardaki niş kavisli yapısıyla diğerlerinden ayrılırken dördü biçim ve ölçüde birbirine benzer. Arka odanın düzensiz tasarına karşın, duvar işçiliği ana oda düzeyindedir. Mezar içindeki tek ayrıntı, ana oda arka duvarındaki takadan başlayarak, duvardan mezar tabanına inen parmak kalınlığındaki kanalcıktır. Bu döşem yede de sürerek, dış kapı önünde açılan 0.25 m. çapında ve 0.10 m. derinliğindeki çukura yönelir.¹⁵⁷

ii. Mazgirt/Kaleköy

Tunceli ili Mazgirt ilçesinin 11 km. güneyindeki Kaleköy’de dik bir kayanın güney yüzüne oyulmuş iki odalı kaya mezarına Palu’da olduğu gibi dar bir yoldan güçlüklerle ulaşılır (Resim 27).

1.20 m. yüksekliğindeki kapı önüne bir basamakla çıkılır. Burası 1.40 m. derinliğinde ve 2.75 m. yüksekliğinde, tonoz örtülü, kendi içine kapalı bir alandır. Tonoz, kapı yüksekliğinde başlar ve alt kesimde üç kenar boyunca oluşturduğu silmeyle ayrılır. II. Rusa yazıtı bu alanın batı duvarındadır. Dışta ve içte birer basamaklı kapı ile

¹⁵⁶ a.g.e., 118, Lev. 28

3.64 X 2.50 X 5.87 m'lik ana odaya girilir. Arkaya doğru daralan odanın arka duvarında, 1.55 X 1.80 X 0.90 m. ölçülerinde tabanı 0.10 m. derinleştirilmiş büyük bir niş vardır. Özenle düzeltilmiş oda tabanında batı yarısında yoğunlaşmış, çapları 0.10–0.25 m. arasında değişen beş çanak bulunur. Odanın 3.20 m'sinde enine uzanan ikili silme ana odayı tavanda ikiye böler ve bununla oluşan kare alan, ahşap mimari öykünmesi kiriş uçlarıyla çevrelenerek vurgulanır. Mezarın bu ilk alanında izlenen özgünlük, doğu duvarında açılan yan oda kapısının yine yuvarlak sırtlı kiriş başlarıyla zenginleşerek sürer. Kuzey duvarında açılan nişin ölçüleri 1.55 X 1.80 X 0.80 m.dir¹⁵⁸ (Resim 28,29,30).

Palu ve Kaleköy mezarları genel plan ve detay işçilikleri bakımından Urartu kaya mezar mimarisinin tüm özelliklerini gösterirler. Ayrıca her iki kaledeki mimari kalıntılar ve yazıtlar bu konuda daha kesin bir durum oluştururlar. Kaleköy mezarı Arğişti mezarından sonra yazıtlı ikinci örneği oluşturur.

Kaya mezarlarında girişin hemen önündeki ana odanın düzenli ve zaman zaman süslü yapısına karşılık buna eklenen yan odaların özensiz ve adeta bitirilmemiş izlenimi veren bir biçimde bırakılmaları Urartu mezar mimarlığında yaygın bir uygulama biçimidir. Kaya işçiliği konusunda eşsiz örnekler vermiş olan Urartulu ustaların, soylular için yapıldığı kabul edilen kaya mezarlarını bitirmeden yarıda bırakmaları şüpheli bir durumdur. Yan odaların bu türde oluşu gömme geleneğiyle ilgilidir.¹⁵⁹

Ahşap yapı tarzını taklit eden bu kornişler, bu mezarı Van kalesinin güney duvarında yer alan Neft Kuyu Mağarası ve Kefkalesi kabartmalarıyla ilişkilendirir. Bu ayrıntıların Neft Kuyu Mağarasının tarihlenmesine yarayıp yaramayacağı bu durumda düşünülebilir. Kefkalesi kabartmaları tıpkı Kaleköy mezarı gibi yazıtlar aracılığıyla II. Rusa zamanına tarihlenebilir. Kaleköy mezarının girişinin sol yanında yer alan II. Rusa'ya ait yazıt iyi durumda olmadığından okunması ve anlaşılması zor olan bir metindir. Ancak, tıpkı Horhor önündeki Arğişti yıllığı gibi buradaki yazıtta da işlevi hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Kesin olan, bu metnin ne savaş ne de bir

¹⁵⁷ Çevik 2000, 118,119, Lev. 29–30

¹⁵⁸ *a.g.e.*, 119, Lev. 31–33

¹⁵⁹ Köroğlu 1996, 42

kurbanla ilgili olduğudur. Farklı insan ve meslek gruplarıyla birlikte güneş tanrısı ve Tanrı Haldi'den de söz edilmektedir. Bu sonuncusu, dini bazı ayinlere işaret ediyor olabilir.¹⁶⁰ Ana odanın Mazgirt/Kaleköy, Van Kalesi'ndeki Neft Kuyu ve iç kale mezarlarında olduğu gibi bazen korniş ve fistolarla süslü olması bu odanın törensel işlevi ile ilgili olabilir (Resim 31).

iii. Bağın

I. Mezar

Tunceli ili Mazgirt ilçesinin 30 km. doğusunda, Bağın köyünün yaslandığı ve Perisuyu'nun kuşattığı kalenin güneydoğusundaki sarp kayalığa açılan mezara, aynı kesimden suya inen kaya tüneline, kayalık yüzünde sağa sapan 2.50 m. uzunluğundaki patika ile ulaşılır. Ulaşımı zor olan tek odalı bu mezar kötü işçiliktir. 1.50 m'lik tonozlu ön alandan sonra açılan, kalınca bir silmeyle çevrelenmiş girişin ölçüleri 1.00 X 0.17 X 1.20 m.dir. Üstü tahrip olmuş bu kapıyla, yaklaşık kare planlı mezara girilir. Odanın ortasında 0.90 X 1.50 X 0.30 m. boyutlarında oyularak, üç yanda 0.70 X 0.80 m. eninde sekiler oluşturulmuştur. Kapının dış sol silmesi yanında 0.15 m. çapında bir oyuk açılmıştır. 2.35 X 2.65 X 1.78 m. boyutlarındaki tek odanın arka duvarında yarım bırakıldığı anlaşılan bir taka bulunur (Resim 32,33).

II. Mezar

Kalenin kuzeybatısında Perisu'ya inen dik kayalıklardadır. Zor ulaşılabilen tek odalı mezar kötü işçiliktir (Resim 34,35).

Mezarın önünde oluşturulan küçük düzlüğün 0.95 m. yukarısında, 0.25 X 0.80 X 1.00 m'lik bir giriş açılmıştır. Kapının yarısında başlayan 0.20 m'lik silme kapı üstünde kavislenip siperleşir. Girişin 1.50 m. yukarısındaki kayalık yüze 2.00 m. aralıklı iki niş oyulmuştur. Bugün olmayan üst kısımları olasılıkla dikdörtgen tasarlıdır. Kaya yüzeyindeki iki niş ve altındaki mezar girişi görüntü birliği içindedir. 0.95 X 2.10 X

¹⁶⁰ Salvini 2006, 168

1.45 m. boyutlarındaki tek odalı mezar iki bölümden oluşur. Mezar odasının sağ duvarı boyunca kenarlara doğru daralan 0.40 m. yükseklikte, 0.85 m. uzunlukta bir seki yer alır.¹⁶¹

iv. Mazgirt

I. Mezar

Kalenin güney karşısındaki alçak tepededir. Batı giriqli, kolay ulaşımli, tek odalı ve iyi işçiliklidir. 2.50 X 1.70 X 2.30 m. ölçülerindeki tek odaya eşik yüksekliği 0.28 m. olan, 0.50 X 0.95 X 0.80–1.25 m. boyutlarındaki bir kapıyla girilir (Resim 36).

II. Mezar

Kalenin batı ucunda, tek kaya kütesinin ortasındadır. Tek odalı, düzgün tasarlı, iyi işçiliklidir. Mezara, doğuya bakan, zor ulaşımli ve 0.80 X 0.70 X 1.00 m. boyutlarındaki bir kapıyla girilir. Mezar kayası ön yüzünden dönerek çıkan, alt yarısı çökmüş basamaklarla kayalığın üstünde, mezar için düzenlenmiş kült alanına ulaşılır¹⁶² (Resim 37).

¹⁶¹ Çevik 2000, 126, Lev. 49–50
¹⁶² Çevik 2000, 129, Lev. 57

SONUÇ

M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında devletleşme sürecini tamamlayan Urartu Konfederasyonları aynı yüzyılın sonunda Kral Menua'nın (M.Ö. 810–785) başa geçmesiyle güçlenmiş ve batıya doğru Fırat nehri boyları (Yukarı Fırat Havzası) yönelim alanları olmuştur. Kralın özellikle Murat vadisini ele geçirmeye yönelik bir politika izlediği yazıtlarından anlaşılmaktadır. Fırat havzası Asur ve Urartu arasında bir mücadele nedeni haline gelmiş, Menua döneminde Asur'un elinde bulunan Alzi ülkesi ele geçirilerek Urartu seferleri Hatti ülkesine kadar uzanmıştır.

Menua dönemine ait Patnos Aznavurtepe tapınak yazıtlarından anlaşıldığına göre bugünkü Elazığ yöresinde bulunan Alzi ülkesi, Menua'nın Şatiru (Urartu'nun güneydoğu kesimi) isyanı ile meşgul olmasından yararlanarak isyan eder. Fakat isyan Menua tarafından bastırılır. Alzi ve komşusu Şaşnu ülkesi ele geçirilir. Ayrıca kralın Van'da bulunan bir başka yazıtında Hate, Şupa (Tunceli) ve Alzi ülkelerine seferler düzenlediğini ve 2.113 kişinin tutsak alındığını belirtmektedir.

Meliteialhe Krallığı'nı da anlaşma yoluyla kendisine bağlayan Menua, bu anlaşmanın metnini de Palu'da (Şebeteria) gerçekleştirdiği yazıtıyla kanıtlanır. Palu batı bölgesi topraklarının korunmasında güvenilir bir yer ve seferlerde karargâh olarak kullanılan bir uç kale durumuna getirilmiştir.

II. Sarduri döneminde ise (M.Ö. 763–735) Urartu Krallığı en görkemli günlerini yaşar. Kralın batıya yönelik seferleri ile ilgili ilk bilgiler Habibuşağı (İzoli) kaya kitabesinden elde edilmektedir. Yazıt Urartu ordusunun Fırat'ı ilk kez bu noktada geçtiğini belirtir.

Sonuç itibarıyla; Urartu yazılı kaynaklarından anlaşıldığına göre Urartu Krallığı'nın Fırat yöresindeki egemenliği kısa süreli bir kesinti dışında 100–150 yıl kadar sürmüştür. Yörede Urartu etkisini kanıtlayan pek çok kalıntı bulunmaktadır. Yukarı Fırat havzasına hâkim olmanın ve Fırat nehrini geçerek yeni yerler kurmanın hedeflediği ve batıda bulunan ve de zengin maden yataklarına, verimli tarım

arazilerine sahip olan Meliteialhe krallığını ele geçirip, burayı kontrol altında tutma politikası gereği, Tunceli ve çevresini bir yol olarak kullanıldığından bu bölge, başta eyalet merkezi olan Palu ve Harput kaleleri olmak üzere Tunceli bölgesinde Bağın, Pertek, Mazgirt, Mazgirt/Kaleköy kaleleri, Urartuların bölgeye verdikleri önemi göstermektedir. Bunun yanı sıra zengin demir yataklarına sahip olması da Tunceli (Şupa) bölgesinin Urartuların için önemli bir yer teşkil etmesinin ayrıca bir nedenidir.

BİBLOGRAFYA

ATALAY, İBRAHİM - MORTAN, KENAN, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 1997

BAKIR, TOMRİS-ÇİLİNGİROĞLU, ALTAN, “Kaleköy Kazısı 1979 Yılı Sonuçları”, *KST II*, Ankara, 1980, 65–67.

-----“Kaleköy Kazısı 1978–1979”, *Aşağı Fırat Projesi 1978–1979 Yılı Çalışmaları*”, Ankara, 1987, 153–155.

BELCK, WALDETNAR, “Mitteilungen über Armenische Streitfragen”, *ZfE 33*, Verh., 1901, 284-328

BELLİ, OKTAY, *Urartu Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1977

-----“Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul, 1982, 140–157.

-----“Urartu Kalelerindeki anıtsal Kaya İşaretleri”, *AnAr XI*, 1989, 65–88.

-----“Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000, 371–378.

-----“Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 2000b, 409–414.

BENEDİCT, WARREN C., “Urartians and Hurrians”, *JAOS 80*, 1960, 100-104.

BİLGİÇ, EMİN, “Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler”, *Bellekten X/39*, 1946, 341–417.

BURNEY, CHARLES A., “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, *AS VII*, 1957, 37–53.

-----“A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere”, *AS XVI*, 1966, 55–111.

----- *The Peoples of the Hills*, London, 1971

BURNEY, CHARLES A.-LAWSON, GORDON .R.J., “Measured Plans of Urartian Fortresses”, *AS X*, 1960, 177-196.

CHARLESWORTH, MARTİN F., “Three Urartian Tombs at Palu in Turkey”, *AMI XIII*, 1980, 91–97.

ÇEVİK, NEVZAT, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000

ÇİLİNGİROĞLU, ALTAN, “Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları”, *AnAr IX*, 1983, 311–317.

----- *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984

----- *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994

----- *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997

DİAKONOFF, IGOR M., “A Comparative Survey of the Hurrian and Urartian Languages”, *XXIV International Congress of Orientalists*, 1957, 7-13.

DİAKONOFF, IGOR M.-KASHKAİ, SALMAS M., *Geographical Names According to the Urartian Texts*, Wiesbaden, 1981

ERİNÇ, SIRRI, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953

ERZEN, AFİF, *Eastern Anatolia and Urartians*, İstanbul, 1979

ESİN, UFUK, “Değirmentepe Kazısı, 1979”, *II. KST* (1981), 91–99.

-----“1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları”, *III. KST* (1981), 39–46.

-----“Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları”, *IV. KST* (1983), 39–48.

GALL, HUBERTUS VON, “Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln”, *Arch-Anz*, 1967, 504–527.

GOETZE, ALBRECHT, *The Hittites and Syria (1300–1200 B.C.)*, *CAH II*, 1958, 258–277.

GÖNEY, S., *Siyasi Coğrafya*, İstanbul, 1993,

HAUPTMANN, HARALD, “Norşuntepe Kazısı 1969”, *KP* 1969 (1971), 71–80.

----- “Norşuntepe Kazıları 1970”, *KP*, 1971, 103–111.

HUNTINGTON, E., “Weitere Berichte über Forschungen in Armenian und Commagene”, *ZfE* 33, 1901, 173–209.

KEBAN PROJELERİ, “O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayını”, Ankara, 1976

KOÇAK, ÖZDEMİR-ŞAHİN, HAMDİ, “Eskiçağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Yeri”, *AnAr XVI*, 2002, 337–371.

KONYAR, ERKAN, *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, İstanbul, 2004

-----“Anıtsal Kaya İşaretleri” Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler, *TEBE, Haberler 23*, İstanbul, 2007

KÖKTEN, KILIÇ, “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Bellekten XI/43*, 1947, 431–472.

----- “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969”, *KP 1969* (1971), 13–16.

----- “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971”, *KP 1971* (1974), 1–5.

----- “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972”, *KP 1972* (1976), 1–3.

KÖROĞLU, KEMALETTİN, *Urartu Devleti'nin Güneybatı Yayılımı*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 1988

----- *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996

----- *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul, 2006

KÖROĞLU, KEMALETTİN-DİNÇOL, ALİ, “Palu Yazıtı Üzerine Bir Not” , *AnAr*, *XI*, 1989, 123–126.

LEHMANN-HAUPHT, CARL FRIEDRICH, *Armenien Einst und Jetzt I*, Berlin, 1910
----- *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*, Berlin-Leipzig, I: 1928, II: 1935

MELİKİŞVİLİ, GEORGE A., *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960

MERİGGİ, P., “Sesto Vaggio Anatolico”, *Oriens Antiquus VI*, 1967, 296-303.

MOLTKE, HELMUTH V., *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, (Çev. H. Örs), İstanbul, 1995

ÖĞÜN, BAKİ, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970, 28vd.

----- “Habibuşağı Kazısı 1982”, *KST V*, Ankara, 1984, 237–239.

ÖZDOĞAN, MEHMET, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, İstanbul, 1977

ÖZFIRAT, AYNUR, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, İstanbul, 2001

PARPOLA, SİMO, *Neo Assyrian Toponyms*, Neukirschen-Vluyn, 1970

PAYNE, MARGARET R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul 2006

PFEİFFER, R.H., “The Excavations of Van in 1939”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 78, 1960, 31-32.

PİOTROVSKY, BORİS BORİSOVİÇ, *Urartu*, Geneva, 1969

ROAF, M., *Cultural Atlas of Mesopotamia*, London, 1990

RUSSEL, H.F. “Salmaneser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources”, *AS* 34, 1985, 171–201.

SALVİNİ, MİRJO, *Nairi e Ur(u)atri*, Roma, 1967

----- *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy), İstanbul, 2006

SARAÇOĞLU, H., *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989

SCHAEFFER, HANS PETER, “Zur Stele Menuas aus Baġın (Balın)”, *İstanbul Mitteilungen*, XXIII-XXIV, 1973–1974, 33–37.

SERDAROĞLU, ÜMİT, *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975*, Ankara, 1977

SEVİN, VELİ, “*Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*”, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1979

----- “Van Kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü-Yakma Geleneği”, *AnAr VIII*, 1980 (1982), 151–164.

----- “Lydiahlılar”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II*, 1982, 246–297.

----- “İmikuşağı Kazıları, 1982”, *V. KST* (1984), 137–146

----- “İmikuşağı Kazıları, 1983”, *VI. KST* (1985), 93–117.

----- “İmikuşağı Kazıları, 1984”, *VII. KST* (1986), 163–184.

----- “Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar”, *AnAr X*, 1986, 329–340.

----- “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985”, *IV. AST*, Ankara, 1987, 279–300.

----- “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1987”, *VI. AST*, Ankara, 1989, 451–500.

----- “Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986”, *V. AST II*, Ankara, 1988, 1–44.

----- “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, *ArAr XI*, 1989b, 47–63.

-----“Three Urartian Rock-cut Tombs from Palu”, *Tel Aviv* 21, 1994, 58–67.

----- “Demir Çağında Anadolu-Batı İlişkileri”, *Zafer Taşlıkluoğlu Armağanı* 1999, 113–121.

----- “Urartular- Vanlılar”, *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2003, 113, 78–81

----- *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003b

TARHAN, M. TANER, *M.Ö. XIII. yüzyılda Uruadri ve Nairi Konfederasyonları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1978

----- “Urartu Devleti’nin “Kuruluş” Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutipri=Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler”, *AnAr VIII*, 1980,(1982), 69–114.

----- “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, *Türk Tarih Kongresi*, 9, 1986, 285–301.

TARHAN, M. TANER.-SEVİN, VELİ “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I)”, *AnAr IV-V*, 1976–1977, 273–345.

TOZER, HENRY FANSHAVE, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, İstanbul, 1881

TRATSYAN, GEVORG A., *From Urartu to Armenian*, Neuchatel, 2003

TÜRKDOĞAN, O., *Güneydoğu Kimliği*, İstanbul 1998

VAN LOON, MAURİTS NANNİNG, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966

----- “Korucutepe Kazısı 1969”, *KP 1969* (1971), 80–92.

----- “Korucutepe Kazısı, 1969”, *KP II 1969*, (1971), 45–53.

----- “Korucutepe Near Elazığ”, *AS XX*, 1970, 11–22

----- “The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu”, *AS XXII*, 1974,
187–194.

WATERMAN, LEROY, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire I-IV*, Ann Arbor, 1930–36

WISEMANN, D.J., “A Fragmentary Inscription of Tiglat-Pileser III from Nimrud”, *Iraq XVIII*, 1956, 117–129.

YAKAR, JAK, *Ethno Archaeology of Anatolia, Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*, Jerusalem, 2000

ILDIRIM, RECEP, “Urartu’nun Batı Bölgesi”, *TTK*, Ankara, 1994, 287–293.

----- “Burmageçit Urartu Miğferleri”, *F.Ü. D*, 3/2, 1988, 217–228.

YÜCEL, TALİP, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara, 1987

HARİTA VE RESİMLERİN AÇIKLANMASI

HARİTALAR

Harita 1: Urartu Krallığı'nın Coğrafi Yayılımı, Yerleşim Birimleri ve Çivi Yazılı Belgelerin Yoğun Olarak Bulunduğu Bölgeler (Diakonoff 1981)

Harita 2: Urartu Krallığı'nın Seferleri (Salvini 2006)

Harita 3: Urartu Kaya Mezarlarının Dağılımı (Çevik 2000)

RESİMLER

Resim 1: Palu Yazıtı Ön Yüzü (Payne 2006, 71)

Resim 2: Van Kalesi V. Yıl Horhor Kroniği, II. Sütun-sağ satır (Payne 2006, 157)

Resim 3: Habibuşağı (İzoli) Yazıtı (Kalaç1956).

Resim 4: Mazgirt-Kaleköy Yazıtı (C.F. Lehmann 1910, 471)

Resim 5: Harput Kalesi'nden Kayaya Oyulmuş Urartu Alanı (Sevin 1988)

Resim 6: Harput Kalesi (Elazığ İl Yıllığı 1993)

Resim 7: Harput kalesinin başka bir görünümü (Elazığ İl Yıllığı 1993)

Resim 8: Tanrıvermiş Kalesi Şematik Tasarı (Sevin 1987)

Resim 9: Tanrıvermiş'ten Sur Temel Yuvaları (Sevin 1987)

Resim 10: Murat Kıyısındaki Deliktaş (Hauptmann 1970)

Resim 11: Deliktaş'taki Merdivenli Tünel (Hauptmann1970)

Resim12: Tünelin Ağızı (Hauptmann1970)

Resim 13: Kaleköy, Tünelin Ağızı Kuzeyden (Çilingiroğlu 1979)

Resim 14: Kaleköy, Tünelin Girişi (Çilingiroğlu 1979)

- Resim 15: Kaleköy'den Pişmiş Toprak Kap (Demir Çağ), (Çilingiroğlu 1979)
- Resim 16: Palu Kaya Mezarlarının Genel Görünüşü (Çevik 2000)
- Resim 17: Palu I ve II nolu Kaya Mezarları (Çevik 2000)
- Resim 18: Palu I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)
- Resim 19: Palu I nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)
- Resim 20: Palu I nolu Kaya Mezarı, doğu arka oda, niş (Çevik 2000)
- Resim 21: Palu II nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)
- Resim 22: Palu II nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)
- Resim 23: Palu II nolu Kaya Mezarı, arka oda girişleri (Çevik 2000)
- Resim 24: Palu III nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)
- Resim 25: Palu III nolu Kaya Mezarı Girişi ve Niş (Çevik 2000)
- Resim 26: Palu III nolu Kaya Mezarı, ana oda ve arka oda girişi (Çevik 2000)
- Resim 27: Kaleköy Kaya Mezarının Genel Görünüşü (Çevik 2000)
- Resim 28: Kaleköy Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)
- Resim 29: Kaleköy Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)
- Resim 30: Kaleköy Kaya Mezarı Ana Oda Bezemeleri (Çevik 2000)
- Resim 31: Kaleköy Kaya Mezarı Ana Oda Dışlı Silmeleri (Çevik 2000)
- Resim 32: Bağın I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesit (Çevik 2000)
- Resim 33: Bağın I nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)
- Resim 34: Bağın II nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesit (Çevik 2000)
- Resim 35: Bağın II nolu Kaya Mezarı Girişi (Çevik 2000)
- Resim 36: Mazgirt I nolu Kaya Mezarı Plan ve Kesiti (Çevik 2000)
- Resim 37: Mazgirt II nolu Kaya Mezarı, giriş ve kült alanına çıkış (Çevik 2000)